

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

На правах рукопису

СЕРБИН РУСЛАН АНДРІЙОВИЧ

УДК 340.11 +340.122

**ПРАВОВА КУЛЬТУРА — ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР
РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

(спеціальність 12.00.12 — філософія права)

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Костицький Михайло Васильович,

доктор юридичних наук, професор,

академік Академії правових наук України

КИЇВ — 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА	11
1.1. Поняття правової культури: її сутність та зміст.....	12
1.2. Структура та функції правової культури.....	27
1.3. Основні засоби та механізми формування правової культури громадян.... у сучасних умовах.....	43
Розділ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	56
2.1. Концепція правової держави в контексті розвитку сучасної правової..... культури.....	57
2.2. Глобалізація правової культури та її вплив на суверенітет держави.....	68
2.3. Проблеми становлення та розвитку правової культури в Українській..... державі.....	79
Розділ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НА РОЗБУДОВУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	99
3.1. Вплив правової культури на утвердження в державі принципу..... верховенства права.....	100
3.2. Спрямованість правової культури на забезпечення прав і свобод..... людини.....	109
3.3. Місце правової культури у забезпеченні принципів народовладдя..... та досягнення конструктивної співпраці між гілками влади.....	123
3.4. Підвищення рівня правової культури працівників міліції — важлива..... умова формування дійової правової держави.....	141
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасному українському суспільстві, яке поступово виходить із кризового стану на шлях стабілізації, особливо значна роль надається правовій культурі у сфері розбудови правової держави. Кожний громадянин України має розуміти спадкоємність нової стратегії нашої держави, усвідомити специфіку нового стану розвитку нашого суспільства, свідомо брати участь у проведенні політичної та правової реформ, які потребують високого рівня правової культури наших громадян. Йдеться про таку правову культуру, яка б відповідала викликам глобалізаційних процесів, європейському вибору нашої країни, власним історичним традиціям, духовності нашого народу, слугувала б гарантом розбудови правової, соціальної держави.

Незважаючи на позитивні тенденції зростання політичної активності населення, інтересу до демократичних перетворень, гуманітарних цінностей, до права та його ролі у процесі реформування суспільства, поки що рівень правової культури нашого народу залишається незадовільним, не відповідає вимогам сучасних демократичних перетворень. Так, протягом останніх років спостерігається певна тенденція зростання ролі адміністративного впливу на процеси реформування нашого суспільства, відроджуються окремі елементи силових, командних методів розв'язання складних проблем державного будівництва, що показує невисокий рівень правової культури не лише населення нашої країни, а й посадових осіб, парламентарів та урядовців. Загалом, такий стан у державі провокує суспільство до нестабільності, гальмує проведення демократичних реформ, загрожує національній безпеці нашої держави, її суверенітету та незалежності. Правова культура має сприяти розв'язанню цих проблем, стати умовою демократизації усіх сфер суспільного життя, наближенню до європейських стандартів демократії, стати гарантом забезпечення стабільності розвитку нашої держави як демократичної, правової, соціальної.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є праці вітчизняних та зарубіжних вчених філософів та юристів, представників філософії права, за-

гальної теорії держави та права, історії держави та права, юридичної психології, культури.

Нормативною основою дослідження є Конституція України, міжнародно-правові документи, Загальна декларація прав людини та інші нормативно-правові акти, що уможливають розкрити окремі аспекти дисертаційного дослідження і поставлену проблему загалом.

При підготовці дисертаційного дослідження було використано праці вітчизняних та закордонних вчених із питань правової культури та розвитку правової держави.

Необхідно віддати належне радянським вченим, які розробляли проблему правової та юридичної культури і зробили значний внесок у дослідження їх змісту та структури з точки зору марксистсько-ленінської ідеології, класового та партійного підходу: Е.В. Аграновському, А.П. Семітку, В.А. Бурмистрову, А.Ф. Крижанівському, В.Н. Рукавишникову, В.П. Сальникову, Л.К. Суворову. Але радянська концепція юридичної культури потребує докорінного теоретичного та методологічного переосмислення на засадах гуманізму, визначальної ролі загальнолюдських цінностей; у контексті демократизації суспільства, зростання ролі міжнародного права.

Теоретичним джерелом дисертаційного дослідження правової культури та правової держави є праці вчених: В.С. Нерсесянца, С.С. Алексеєва, Е.А. Лукашової, В.В. Копейчикова, В.М. Кудрявцева, О.П. Білого, В.М. Селіванова та ін.

Проблеми становлення та розвитку правової культури у контексті демократизації всіх сфер суспільного життя досліджені у працях українських вчених: В.В. Головченка, М.І. Козюбри, О.Є. Манохи, В.С. Медведєва, О.Г. Мурашина, В.М. Селіванова, С.С. Сливки, О.М. Костенка, Є.В. Назаренко, Б.П. Кузьменка.

З питання розвитку загальної правової держави і, зокрема, Української правової, соціальної використані праці сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених, представників філософії права, теорії держави та права, філософії: С.С. Алексеєва, В.С. Бабкіна, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, М.В. Кос-

тицького, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, О.В. Скрипнюка, Ю.С. Шемшученка.

Подолання правового нігілізму, антиподу правової культури та головної перешкоди на шляху розбудови правової, соціальної держави, ґрунтовно досліджено у працях Н.І. Матузова, В.А. Туманова, О.В. Волошенюка, В.П. Гоймана і використано у дисертаційному дослідженні.

Віддаючи належне науковим дослідженням сучасних українських та зарубіжних вчених з питань правової культури та правової держави, слід зазначити, що у більшості з них правова культура і правова держава розглядалися як окремі феномени, а проблема їх взаємозв'язку та взаємовпливу, залежності процесу розбудови правової держави від розвитку правової культури в перехідний період розвитку українського суспільства, в умовах *подолання кризи та започаткування стабілізаційного стану в суспільстві*, залишається малодослідженою. Запропоноване дисертаційне дослідження має до певної міри компенсувати цей недолік.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною загальнодержавних програм „Концепція сталого розвитку України”, узгоджені з перспективним планом науково-дослідницької роботи Національної академії внутрішніх справ України; „Комплексною програмою вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999—2005 рр.”; тематикою пріоритетних напрямів фундаментальних та прикладних досліджень вищих навчальних закладів та науково-дослідницьких установ МВС України на період 2002—2005 роки від 30 червня 2002 р. за № 635. Крім того, цей напрям досліджень відбився і в Указі Президента України Л.Д. Кучми „Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян” від 18 лютого 2002 р. № 143/2002.

Велике практичне значення правової культури в суспільстві перехідного періоду, зростання її ролі у демократизації суспільства та розбудові демократичної, правової, соціальної держави зумовили мету і завдання даного дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає в обґрунтуванні гуманістичного потенціалу правової культури, її демократичної спрямованості у розбудові правової, соціальної держави.

Відповідно до мети в дисертації ставляться і розв'язуються основні завдання:

виходячи із вимог природного права, загальнолюдських цінностей, дати визначення поняття правової культури відповідно до сучасного європейського вибору нашої держави та у контексті становлення української держави як демократичної, правової, соціальної;

охарактеризувати особливості сучасного стану розвитку правової культури українського суспільства, рівень правової підготовленості громадян України до сприйняття нових демократичних цінностей та переосмислення минулих, набутих у радянські часи;

спираючись на загальнолюдські цінності, визначальну роль людини, її права і свободи, визначити головні демократичні риси Української держави в контексті становлення гуманістичної правової культури;

обґрунтувати стратегічне значення правової культури як чинника національної безпеки та збереження суверенітету української держави;

розглянути стан розвитку юридичної науки та правового виховання населення, процес реформування юридичної освіти, спрямованої на підвищення правової культури громадян;

показати зростаючу роль правової культури у практичній реалізації провідних рис правової держави — забезпеченні прав і свобод людини та свідомого ставлення до права як пріоритетної цінності;

розглянути процес вдосконалення демократичного виборчого процесу як школи підвищення правової культури громадян України, умови досягнення злагоди та порозуміння між владними структурами;

проаналізувати стан розвитку правової культури в системі правоохоронних органів, підвищення її ролі у формуванні позитивного іміджу співробітників органів внутрішніх справ, створенні нової ідеології взаємовідносин міліції і

населення, що спрямована на подолання репресивної психології, та започаткування психології лояльного ставлення до населення.

Об'єктом дослідження є правова культура як категорія філософії права, її гуманістична сутність та творчий потенціал.

Предметом дослідження є правова культура як чинник розбудови правової, соціальної держави в умовах трансформації суспільства, виходу країни на шлях стабільного і сталого розвитку, переходу від тоталітарної держави до демократичної, правової, соціальної.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципі плюралізму, що уможливорює подолати обмеженість діалектико-матеріалістичного монізму, позбавляє дослідження заідеологізованості, тенденційності, враховує діалектичне поєднання національних і загальнолюдських цінностей.

Важлива роль у дослідженні надається компаративістському методу, що уможливорює порівнювати особливості юридичної культури радянської держави та правової культури громадян сучасної демократичної української держави; правової культури громадян нашої країни та інших країн; статистичні дані минулих часів і сучасності.

У процесі наукового дослідження дисертант звертався до системного, формально-логічного, структурно-функціонального, конкретно-історичного методів, що забезпечували процес наукового дослідження поставленої проблеми.

Важливий методологічний потенціал закладено у Конституції України, яка є нормотворчим підґрунтям юридичних досліджень з проблем правової культури та розбудови правової, соціальної держави.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що запропоновано визначення правової культури, під яким розуміють обумовлену природнім правом загальнолюдську цінність, яка являє собою захищений правом якісний стан правового життя людини й людства, що полягає у високому рівні розвитку правової діяльності, відповідає сучасному стану розвитку суспільства, і забезпечує у суспільному житті верховенство права, правових принципів спра-

ведливості, свободи й гуманізму, визначальне місце людини як вищої соціальної цінності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини;

висвітлено нове тлумачення поняття — „юридична культура”, „правова культура”, „культура виборчої демократії”;

у контексті гуманістичної правової культури, визначальної ролі міжнародного права та у поглибленні світових глобальних процесів досліджені основні ознаки української правової, соціальної держави;

конкретизовано суттєву рису змісту правової культури і важливу рису правової держави — верховенство права та правового закону, що змістовно впливає на демократизацію суспільного життя, гуманізацію державної влади та розбудову української правової держави;

виявлено залежність правової поведінки громадян від рівня їх правової культури в перехідний період розвитку українського суспільства, взаємозв'язок правової культури з правомірною поведінкою, правотворчим процесом та правоохоронною діяльністю;

здійснено аналіз рівня правової культури населення, законодавців, урядових і посадових осіб як чинник удосконалення механізму виборчої демократії, що сприяє подоланню конфронтації між гілками влади;

розкрито зв'язок між підвищенням рівня правової культури населення, законодавців, урядових і посадових осіб та вдосконаленням механізму виборчої демократії, що сприяє подоланню конфронтації між гілками влади;

обґрунтовано висновок про створення нової філософсько-правової ідеології правоохоронної діяльності, що розглядає органи внутрішніх справ не як каральні та примусові, а як органи виховання, соціального обслуговування, що виконують функцію надання допомоги населенню з широкого кола питань;

з'ясовано, що сила сучасної української держави як правової, соціальної, залежить не стільки від чисельності армії чи кількості озброєння, скільки від високого рівня правової культури населення. Це означає, що в сучасних умовах правова культура набуває якісно нового стратегічного значення для розбудови

правової, соціальної держави, а також Українська держава може існувати лише як сильна демократична, правова, або ж взагалі втрачає можливість існувати як держава незалежна та суверенна.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки, отримані в процесі дослідження можуть використовуватися для подальшого опрацювання проблеми розвитку правової культури, розбудови правової держави, поглиблення змісту правової та політичної реформ в перехідний період.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані у вузівських курсах з філософії права.

Апробація результатів дисертації проводилась на науково-теоретичних семінарах і у навчальному процесі Національної академії внутрішніх справ України.

Окремі положення та висновки дисертаційного дослідження обговорені на науково-практичній конференції „Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах” (м. Київ, 20 квітня 2002 р.).

Концепція дисертації, її новизна та практична цінність обговорювалися на кафедральних і міжкафедральних методологічних семінарах за участю кафедр філософії права та юридичної логіки, теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ України.

Публікації. За темою дисертації автором підготовлено та надруковано статті:

1. Стратегічний потенціал правової культури // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. — 2002. — № 3. — С. 167-174.
2. Діалектика державного суверенітету в епоху глобалізму // Право України. — 2002. — № 12. — С. 37-42.
3. Демократичні засади розбудови сильної держави // Підприємництво, господарство і право — 2003. — № 3. — С. 71-74.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Зміст роботи викладено на 162

сторінках друкованого тексту, який доповнюють 289 назв використаної літератури на 23 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 185 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Особливою складовою духовної культури людства є правова культура, що фіксує досягнення суспільства у розвитку правових феноменів загалом, розкриває роль правових ідеалів та цінностей у суспільстві, реальних здобутків держави у сфері захищеності прав і свобод людини.

Вона має власні, притаманні лише їй специфічні властивості та функції, що відрізняють її від інших форм культури завдяки її безпосередньому зв'язку з державою, законодавством, правом. Особливість правової культури полягає у тому, що вона являє собою не лише право чи його практичну реалізацію, а ефективний інструмент забезпечення порядку в суспільстві, що дозволяє людині захищати свої інтереси та права у разі їх порушення, визначати особливий характер відносин особи із суспільством та державою, забезпечити цивілізоване життя людини згідно з чинним законодавством, сприяти розбудові демократичної, правової держави.

В умовах перехідного періоду, демократизації суспільного життя правова культура розглядається як стратегічний феномен, що має зайняти належне місце у розбудові демократичної, правової держави. Будучи різновидом загальної культури і складаючись з духовних і матеріальних цінностей, що належать до правової дійсності, правова культура пронизує саме право, правосвідомість, правові відносини, правотворчу, законотворчу, правоохоронну й іншу правову діяльність.

Вона тісно пов'язана із формуванням нового праворозуміння, усвідомлення складної природи діалектичного зв'язку права і закону, з визнанням пріоритетного місця та ролі людини і громадянина у цивільно-правових і державно-правових відносинах, новим баченням держави як демократичної, суверенної та незалежної. Це означає, що правова культура у цьому контексті дослідження розглядається як один із чинників демократизації суспільства, розбудови демократичної, правової держави.

У даному розділі головний акцент ставиться на науковому аналізі поняття правової культури та її структури, рівні розвитку правових феноменів загалом, що ґрунтуються на принципах природного права та загальнолюдських цінностях. У зв'язку з цим досліджується становлення правової культури в Україні та головні проблеми її розвитку; обґрунтовується зміст правової культури у контексті її пріоритетних принципів, підвищенні ролі міжнародного права, у розв'язанні глобальних проблем, зростанні ролі гуманітарних цінностей в демократизації суспільства — справедливості, гуманізму, свободи.

1.1. Поняття правової культури: її сутність та зміст

До цього часу серед вчених не існує єдиного погляду на природу правової культури та загальноприйнятого підходу до наукового визначення її поняття. Тому і виникають окремі труднощі як у теоретичних дослідженнях з питань розвитку теорії правової культури, так із питань її практичної реалізації. Нині у науковій юридичній літературі нараховується понад 250 визначень правової культури [88, с. 241], що є свідченням неоднозначності та багатогранності цього поняття. Такий стан справ у дослідженні правової культури можна пояснити тим, що у кожному окремому випадку наукового дослідження поняття права культура використовується у певному змістовному контексті, ”для характеристики всієї правової надбудови, всієї правової матерії, але „під певним кутом зору” [233, с. 330]. Тому, хоча у багатьох наукових працях зберігаються певні спільні ознаки у визначенні поняття правової культури, але у кожному окремому випадку перед вченими постає завдання — дослідити правову культуру відповідно до конкретного контексту розвитку суспільства.

Становлення нової демократичної вітчизняної юридичної науки і, зокрема, розгляд правової культури розпочалося із переосмислення марксистсько-ленінської методології, що визначала основи юридичної теорії та практики і обслуговувала потреби радянської держави. У марксистсько-ленінській ідеології поняття правової культури ґрунтувалось на принципах партійності, класовості та на марксистській концепції права як піднесеної до закону волі пануючого

класу. Ця ідеологія „фактично ототожнювала право і закон, та мала явно політичний характер” [122, с. 52].

У надрах марксистсько-ленінської юридичної теорії та практики не було місця демократичним принципам, правам людини, загальнолюдським цінностям. Тому поняття „правова держава”, „природне право”, „права людини”, „загальнолюдські цінності” розглядалися як прояви „підступної буржуазної пропаганди”, що суперечать радянській „науково обґрунтованій ідеології”. Не зважаючи на це, радянські вчені зробили значний внесок у дослідження проблеми правової культури, і ці здобутки широко використовуються у дисертаційній роботі, але переосмислюються згідно із демократичними принципами та конкретним соціально-політичним контекстом розвитку українського суспільства.

Перші визначення правової культури, яка ототожнювалася із юридичною культурою, і були зорієнтовані на рівень знань про існуюче законодавство, тожність закону і права. Цінності правової культури, насамперед ідеї свободи, справедливості, пріоритетності прав людини перед правами держави подовж багатьох десятиліть підмінялися цінностями юридичної культури, під якою у даному випадку розуміється продукт функціонування бюрократичного апарату, спрямований на обґрунтування і захист інтересів представників державної влади, забуваючи при цьому пересічну людину [6; 7; 145]. Ще й сьогодні „зміст існуючої правової культури громадяни продовжують ототожнювати з суттю і змістом радянської юридичної культури, правового виховання — з юридичним загальним навчанням, керуванням у правовій політиці, насамперед, принципом здорового глузду тощо” [199, с. 361]. „Правова культура, — вважає О. Щупінська, — деякими авторами ототожнюється із поняттям юридичної культури, що в цілому зводиться до характеристики політичних ознак держави та обмежується розумінням її змісту, володінням лише певним рівнем юридичних знань, досвідом, навичками у сфері законодавчої діяльності, рівнем юридичної пропаганди, освіти та знань чинних законодавчих актів, умінням їх тлумачити” [276, с. 131]. Категорія „юридична культура” безпосередньо пов’язана із категорією „правова культура” і її зміст зводиться лише до знання, досвіду, навичок

у сфері законодавчої діяльності, знань чинних законів, законодавчих актів, вміння тлумачити і застосовувати в житті окремі юридичні документи. Рівень юридичної культури суспільства оцінюється якістю функціонуючих у ньому юридичних процедур, юридичних механізмів, станом і якістю організації державної влади, рівнем законності тощо. Він зумовлений передусім соціально-економічним і політичним режимом суспільства.

Поняття правова культура може ґрунтуватися на вимогах природного права, справедливості, гуманності, розуміння особою свободи в суспільстві як наявності суб'єктивних прав. Крім того, вона передбачає у змісті правосвідомість, що спричиняє правомірну поведінку, або ж протиправні дії.

Сучасні умови розвитку правової культури не вимагають обов'язкової відмови від усіх успадкованих наукових доробок радянських вчених з проблеми правової культури, а передбачають їх нове прочитання, творче переосмислення та доповнення новими науково обґрунтованими цінностями, що породжені сучасною епохою. Йдеться про цінності демократії, справедливості, прав людини, що зберігають сучасний величезний загальнолюдський гуманістичний потенціал і зафіксовані у міжнародному та внутрішньому праві.

Узагальнюючи досвід радянських вчених (і свій власний), А.П. Семітко правову культуру визначив так: „під правовою культурою соціалістичного суспільства розуміється обумовлений соціально-економічним і політичним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається у досягнутому рівні розвитку юридичних актів та інших текстів правового характеру, рівні правової діяльності, правосвідомості і у цілому правового розвитку суб'єкта, а також ступені гарантованості державою поведінки особистості в єдності із відповідальністю її перед суспільством” [201, с. 21]. У такому визначенні правової культури є ідеологічні та методологічні недоречності (з сучасної точки зору): отожднення правосвідомості і правової культури, підміна правової культури знанням про чинне законодавство та беззаперечне його виконання.

Рівень гарантованості державою поведінки особи в суспільстві розглядається А.П. Семітко як визначальний показник змісту правової культури. Саме

ця теза загалом характеризує патерналістську сутність радянської концепції права, правової культури, цілковиту залежність людини від держави, визначає таку міру свободи людини, яку їй надає держава. Ця соціалістична за своїм ідеологічним змістом і патерналістською спрямованістю концепція правової культури в принципі є протилежною правовій культурі демократичного суспільства.

Але ще і до цього часу, на жаль, дехто із науковців продовжує правову культуру ототожнювати з юридичними знаннями, розглядати її як „сукупність чинних нормативно-правових актів у сфері юридичної діяльності, як юридичну і правову просвіту населення та уміння тлумачити чинне законодавство і застосовувати його у практичній діяльності” [88, с. 242].

Сьогодні ми маємо розглядати поняття правової культури, ґрунтуючись на нових демократичних цінностях, спираючись на нові методологічні принципи — визначальну роль природного права, загальнолюдські цінності, права людини, верховенство правового закону тощо.

Значний внесок у розробку проблеми правової культури, її сучасного демократичного змісту зробили російські вчені-юристи — С.С. Алексєєв, В.Н. Кудрявцев, Е.А. Лукашова, В.С. Нерсєсянц, Е. Соловйов, Ю.А. Тихомиров, та ін. Їх дослідження юридичних проблем з огляду демократичних принципів є початком становлення у пострадянській період наукової дисципліни — філософії права, яка прагне пояснити людині „цінність і природне достоїнство права, обґрунтувати небезпеку нігілістичного чи індіферентного ставлення до законності, досягти того, щоб повага до права стала неодмінною частиною цивілізованого етичного кодексу” [218, с. 126-127].

Найбільш загальне визначення правової культури в контексті філософії права належить В.С. Нерсєсянцу, який вважає, що правова культура — це є „весь правовий космос, що охоплює всі компоненти правової форми суспільного життя людей. Вона полягає у здібності, вмінні жити за цією формою, якій протистоїть неоформлена, (невизначена, хаотична) фактичність, тобто, докультурна і некультурна безпосередність (неупорядкована правовою формою) простота” [158, с. 43]. Сучасна правова культура — це „правова культура розвине-

ного і ефективно функціонуючого громадянського суспільства і правової держави. За своєю суттю і основною ідеєю вона є культурою визнання, захисту і здійснення прав та свобод людини і громадянина в якості вищих цінностей” [159, с. 274].

Виходячи із різноманітності класифікацій загальної культури, А.П. Семітко, В.П. Сальников, С.С. Алексєєв у післяперебудовчий період розвитку суспільства пов’язують поняття правової культури з правовим прогресом. Як елемент правової надбудови, правова культура співвідноситься з нею як „ціле і якість” [202, с.9]. „Цілим” вважається надбудова, а правова культура її „якісним” параметром, вважає А.П. Семітко. При цьому, якість належить не якомусь одному явищу юридичного життя, а системі цих явищ, тобто правовій системі суспільства. У цьому контексті правова культура — це така системна якість, яка „знімає” як наявний рівень розвитку правового життя суспільства, так і той критерій, на підставі якого здійснюється оцінка цього рівня. Тому, вважає автор, правова культура — це не лише розвиток нормативних актів, це ще й рівень розвитку всієї правової діяльності, рівень розвитку всього права, правової свідомості, це право, психологічний клімат, правові цінності, ідеали, традиції і, головне, це реальне правове становище особи в державно організованому суспільстві, рівень її прав і свободи поведінки, гарантованих державою [201, с. 23-25, с. 37—38].

А.П. Семітко вважає, що аналіз правової культури необхідний для того, щоб, по-перше, виокремити та описати правові цінності, ідеали і зразки, до яких слід прагнути законодавцю, громадянину та суспільству загалом, а потім, оцінивши з цього погляду реальний стан справ, шукати шляхи та засоби досягнення намічених ідеалів побудови правової держави і громадянського суспільства, в якому забезпечуються відповідні його соціально-економічному та духовному ладу права і свободи людини [202, с.143].

У контексті даного дисертаційного дослідження заслуговують уваги дослідження правової культури, зроблені В.П. Сальниковим, який у низці наукових досліджень дає ґрунтовні та різнобічні дефініції цього поняття. Правова куль-

тура, вважає В.П. Сальников, цілковито може бути зрозумілою лише в загальному контексті соціального прогресу. Вона немислима без успадкування усього найкращого з минулої історії і без прогресивної спрямованості її функціонування у сьогоденні. Без цього правова культура буде вихолощеною та перестане служити і праву, і цивілізації. Як уже зазначалось, культура поза свідомою діяльністю людини, поза її духовним життям не може існувати взагалі. Тому і правова культура, будучи немислимою без людини в її діяльності, виступає як соціальне явище, що має свою яскраво виражену цільову спрямованість, як явище, що охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в їх фактичному функціонуванні та розвитку. Тому автор говорить про правову культуру як компонент, загальнолюдських цінностей [189, с. 495-512]. За його визначенням, правова культура розглядається як „багатшарове явище”, як „спосіб прояву та існування особи”, як „ступінь і характер її правового розвитку [189, с. 3].

Особливого значення в розвитку суспільства у контексті правового демократичного прогресу набуває правова культура у сучасних філософсько-правових дослідженнях С.С. Алексєєва. Правова культура це „юридичне багатство, яке виражене у досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, до правового прогресу, адже правова культура реально виражає соціальну цінність права, правовий прогрес” [5, с. 237].

С.С. Алексєєв розглядає правову культуру як „обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним ладом стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості і в цілому у рівні правового розвитку людини, різних груп, всього населення, а також ступені гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини” [5, с. 331]. В умовах перехідного періоду, демократизації суспільного життя, саме правова культура може зайняти провідну роль у розбудові правової держави. Тільки правова культура, гуманістичне право тісно пов'язані із формуванням нового типу праворозуміння,

усвідомленням складної природи діалектичного зв'язку права і закону, з визнанням пріоритетного місця і ролі людини і громадянина в цивільно-правових і державно-правових відносинах, новим баченням держави як демократичної, суверенної та незалежної. Це означає, що правова культура розглядається як один із чинників демократизації суспільства, що характеризує правосвідомість та поведінку людини з огляду рівня і змісту її правового виховання і тісно пов'язана із юридичною підготовкою та загальноосвітнім рівнем громадян [5, с. 330-334].

Значну увагу дослідженню правової культури приділяють вітчизняні вчені з філософії права, загальної теорії держави та права, філософи, соціологи. Сьогодні вони висловлюють різні думки щодо поняття правової культури. У загальному розумінні правова культура є визначальним показником ставлення людей до права, правової системи, що ґрунтується на їх переконаннях, цінностях, ідеалах [103, с. 18-19]. Таке її трактування, навіть при всій різноманітності і розмаїтості поняття правової культури є надто спрощеним, тому його не варто широко використовувати саме у наукових дослідженнях. Адже, передусім правова культура — це багатогранний різновид загальної культури людства.

Правову культуру не можна звести лише до правових знань, що виникають внаслідок механічного вивчення Конституції, законів, правових актів. Її також не можна розглядати лише як механічне відображення правової реальності, існуючого на часі правового поля, що має місце в суспільстві.

Одним із перших у вітчизняній юридичній науці дослідженням правової культури займався В.А. Бурмістров. На його думку, правова культура є специфічним способом спілкування і співпраці суб'єктів політичного і правового життя суспільства, вираженого в різних формах правомірної поведінки і мислення (свідомості), оснований на вільному виборі гарантованих законами правових засобів досягнення наміченої мети [24, с. 8, 13, 14].

Дискусійним у цьому твердженні є вираз „правомірної поведінки”. У даному контексті доцільнішим був би вираз „правової поведінки”, оскільки

правова культура, як специфічний спосіб спілкування, може проявлятися і в неправомірній поведінці, яка часто є показником рівня правової культури.

К.М. Вітман, В.В. Дудченко вважають, що елементами правової культури є обставини, що формують певну правову реальність. Вони включають до змісту правової культури соціологічні і психологічні процеси, що зафіксовані в нормах права, юридично значущу поведінку людей, правову діяльність у вигляді правотворчості та її результатів. Правова культура передбачає також ті елементи суспільної свідомості, які пов'язані з правовими інститутами та практикою їх функціонування, формуванням визначених варіантів правової поведінки людей в суспільстві, колективі [27, с. 115].

Соціальний аспект правової культури розглядає Н.Г. Діденко, який вважає, що правова культура є сукупністю всіх позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні і втіленні правової думки, юридичної техніки та практики. Право, правову культуру слід розглядати як „сукупність явищ соціального буття, головна мета яких полягає у розвитку не лише елемента системи (людина — суспільство), а й взаємозв'язків між окремими елементами самої системи буття (людина, суспільство, природа) в цілому”, вважає Н.Г. Діденко [55, с. 26]. Саме тут спостерігається намагання глибоко психологічно підійти до визначення правової культури, її змісту та сутності, пов'язати її із концепцією свободи. Правова культура за своєю суттю — „це певна система настанов, які водночас є і образами, і почуттями, що генетично закодовані в людській істоті і є яскравим виразом її зв'язку з природою”. ...Але вирішальними є юридичні виміри правової культури, „визначальний принцип у дійсному його розумінні — це принцип морального розвитку, який обумовлює існування і самовдосконалення людини” [55, с. 27]. Таке визначення правової культури має обмежене практичне використання і неконкретний юридичний зміст.

Поняття правової культури у контексті розвитку ринкової економіки та становлення підприємництва розглядає В.М. Марчук. Він вважає, що в умовах тоталітарної системи право, законність, гуманізм догматично проголошувалися, але цинічно ігнорувалися у повсякденній практиці. Тому в умовах демократи-

зації суспільства правова культура має якісно новий характер і передбачає у своєму змісті такі складові: юридичні знання і уявлення, правосвідомість, що адекватна правовій системі, традиції, потреби і навички діяння відповідно до закону; реальне діяння в режимі законності, відповідно до правових установ і переконань; правову активність. Зважаючи на це, він вважає, що правова культура — це „сукупність цінностей, створених людством у процесі соціально-історичної практики, а саме у галузі специфічного правового життя суспільства як складової частини практики” [133, с. 53]. Таке визначення правової культури та її характеристика є занадто абстрактним і не охоплює суттєвих характеристик сучасного розуміння змісту правової культури як демократичної та гуманної цінності.

Дещо описовим та неповним, на наш погляд, є визначення поняття правової культури, що належить О.А. Менюку, який вважає, що „правова культура суспільства — це складова частина загальної культури, система правових цінностей, що створюються і накопичуються людьми (суспільством) у процесі їх соціально-правової діяльності; сукупність факторів, що характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, стан законності й правопорядку” [142, с. 39], „обумовлений історичними, соціально-економічними й політичними умовами якісний стан правовідносин у суспільстві, що відбиває рівень освоєння суб’єктом (суспільством, групою, особою) правових норм, правової діяльності, цінностей, розкриваючи ступінь соціокультурного розвитку людини та міру її активності в перетворенні правової дійсності” [143, с. 19-20]. Такі визначення мають здебільшого соціологічний характер, що розглядають правову культуру як зумовлену соціальними чинниками та відносинами, і не враховують джерел правової культури, витоків природного права. Але вони уможливають охарактеризувати правову культуру як суспільне явище, що складається з трьох елементів: а) права, правовідносин, прав та обов’язків як зміст правовідносин; б) правосвідомості, завдяки якій правова культура „потрапляє” до свідомості людини або соціальної групи; в) законності, правопорядку [98, с. 85-87]. Правова культура — це є творча діяльність, що, з одного боку, бере свій початок від

природного права, прав людини, а з іншого, — із потреб свободи людини, розбудови демократичного суспільства та правової держави.

Принципово новий підхід до визначення правової культури започатковує О.М. Костенко, який виводить поняття правової культури із потреб природного права та із філософської формули „буття — свідомість”. Він виходить із критики провідної матеріалістичної формули про те, що „буття визначає свідомість” [253, с. 386], і переносить цей висновок на аналіз правової культури як „юридичного знання”, що є продуктом юридичної освіти, правового виховання, відображенням у свідомості людей юридичної реальності”... „Саме так правова культура розглядалась у радянській юридичній науці за матеріалістичним принципом про визначальну роль буття щодо свідомості” [98, с. 85]. З точки зору О.М. Костенка, не буття визначає свідомість, а „свідомість визначає буття”. Це, по-перше. По-друге, із неправильної методологічної посилки автор робить висновок про „визначальну роль правової культури щодо всіх сфер суспільного буття”. Саме вона визначає політику, економіку, мораль, право, релігію, мистецтво, тобто „культура визначає їх життя” за формулою „яка культура, таке і життя” [99, с. 35-39]. Автор посилається на досвід розвинених країн, що свідчить про існування наступної закономірності: чим вище культура людей, тим краще життя. Але можна сформулювати і навпаки: чим краще життя людей, чим вищий їх життєвий рівень, тим краща культура. Крім того, „буття” — це дуже широка і змістовна філософська категорія, а „життя” — це більш вузька. Тому не можна на цій методологічній підставі робити фундаментальні узагальнення про те, що „культура визначає буття”; по-друге, робити неправильний висновок про верховенство правової культури, тобто, правовою культурою підмінюється визначальна роль природного права. „Відповідно до цієї концепції правової культури, принцип „верховенства права” з моєї точки зору, є непродуктивним і має бути заміненим принципом „верховенства правової культури”, в тому числі і правової, бо саме соціальна культура визначає яким буде закон і як він буде використовуватись” [99, с. 36]. Автор слушно зауважує про величезну роль правової культури у суспільстві і його теза концептуально співпадає із іде-

єю С.С. Алексєєва, який вважає, що „виховання високої правової культури на сьогодні можна розглядати як стратегічне завдання, що гідне того, аби набути статус національної ідеї, провідного державобудівничого принципу, та зайняти вакантне місце, яке раніше належало ідеї „комунізму” [5, с. 297]. Але тут також спостерігається певна непослідовність: автор визначає правову культуру через природне право, як „стан узгодженості волі і свідомості людей із законами природного права” [98, с. 87], а потім порушує питання про заміну природного права „правовою культурою”.

По-третє, принцип природного права не другорядний у філософії права, а провідний, і йому надається визначальна роль у всій юридичній науці, навіть у межах сучасної цивілізації. Тому концепція О.М. Костенка немає достатнього наукового обґрунтування. З іншого боку, вона є і не науковою, оскільки на місці чіткого, обґрунтованого в юридичній науці принципу природного права та верховенства правового закону, автор пропонує визначальну роль культури взагалі, та правової культури, зокрема.

По-четверте, природне право є предметом філософії права і, якщо його відкинути, чи підмінити іншою категорією, тоді втрачає власний предмет філософія права, як вчення про природне право. Як слушно зауважив Е. Соловйов, „без природного права філософія права втрачає свій предмет, і її не можна замінити” правовою культурою” та „філософією культури”. „Природне право” — незнищений сенсообраз, що завжди був і назавжди збережеться у філософії права. Без природного права, втрачає смисл та інститут правової держави” [218, с. 128].

Найбільшою мірою контексту дисертаційного дослідження відповідає концепція правової культури Є.В. Назаренко, яка розглядає її через реалізацію принципів гуманізму та справедливості, сукупності досягнень суспільства у галузі регулювання суспільних відносин, по забезпеченню верховенства права в житті. Ця концепція правової культури передбачає:

- 1) встановлення в суспільстві природного права, що є підґрунтям створення цивілізованого законодавства, та забезпечує в законодавстві та інших но-

рмативних актах держави принципів справедливості та гуманізму, невідчужуваних прав і свобод людини, її честі та гідності; забезпеченість правопорядку — тобто, реалізація демократичного процесу законодавства і правотворчості загалом;

2) верховенство Конституції України і законності в системі нормативних актів держави, забезпечення правової законності у процесі правовідносин та застосування права державними органами, наявність демократичного, професійного і престижного правосуддя та професійної системи правоохоронних органів, здатних у процесі своєї діяльності реально забезпечити охорону правопорядку;

3) наявність розвиненої правосвідомості суспільства, соціальних груп, професійної юридичної правосвідомості, орієнтованої на розуміння, і захист загальнолюдських цінностей у галузі правового регулювання [151].

Правова культура розглядається Є.В. Назаренко як „сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, його честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності” [152, с. 17-22]. Автор загалом перерахувала найсуттєвіші складові правової культури, окреслила головні положення, що становлять її зміст, важливі ознаки, що уможливають охопити проблему розвитку духовної культури людства в цілому та демократизувати всі сфери суспільного життя. Ці провідні ознаки правової культури, що кореспондуються із розв’язанням проблеми розбудови демократичної, правової держави, відповідають сучасним потребам українського суспільства на даному етапі його розвитку.

Таким чином, при визначенні поняття правової культури майже всі автори виділяли певні аспекти дослідження поняття правової культури залежно від конкретного контексту дослідження.

Розглянуті найпоширеніші визначення правової культури загалом відповідають сучасним демократичним процесам, що відбуваються у нашому суспільстві. Але не враховані особливості змісту правової культури, що викликані до життя процесами глобалізму, зростаючим впливом міжнародного права в перехідний період розбудови Української держави як правової, соціальної. Сьогодні зміст правової культури не може замикатися лише на юридичному просторі власної країни, держави, а виходить далеко за її межі. Міжнародне право, загальнолюдські цінності, права людини все більшою мірою впливають на повсякденне життя кожної цивілізованої людини.

Узагальнюючи існуючі погляди на правову культуру та враховуючи конкретний контекст дослідження, масштаби міжнародного характеру в епоху глобалізму, вимоги природного права, визначальну роль прав людини і загалом загальнолюдських цінностей, правову культуру можна визначити як *категорію філософії права, яка характеризує зумовлене природним правом, всім економічним, соціальним, духовним, політичним ладом способів правового життя людини й людства, що полягає у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості і забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість принципів справедливості, свободи й гуманізму, захист людини як вищої соціальної цінності, її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини*. На наш погляд, таке визначення правової культури відповідає сутності правової культури взагалі, контексту стандартів європейської демократії, і концепції дисертаційного дослідження. Перераховані найважливіші складові правової культури, окреслені головні положення, які становлять суть правової культури, найсуттєвіші ознаки уможливають охопити проблему правової культури загалом і використати її для розбудови правової держави. Ці провідні ознаки правової культури загалом відповідають сучасному стану розвитку українського суспільства і проблемам перехідного періоду, що виникають і кореспондується із розв'язанням стратегічного завдання — розбудови правової держави. Тут враховується по-перше, визначальна роль природного права; по-друге, верховенство міжнародного права щодо

функціонування окремої держави; по-третє, провідна роль прав людини у визначенні змісту законів, законодавства, розбудови правової системи; по-четверте, утвердження правовою культурою принципів гуманізму, справедливості, свободи, загальнолюдських цінностей в цілому.

Антиподом правової культури є правовий нігілізм, тобто, „негативне ставлення до права, закону і правових форм організації суспільних відносин” [234, с. 334]. Це категорія філософії права, що відображає „певний стан життєдіяльності суспільства і характеризується відверто негативним ставленням до права, ігноруванням юридичних цінностей, можливостей правового регулювання суспільних відносин та перебільшенням ролі інших неюридичних цінностей та чинників — моралі, політики, релігії тощо [265, с. 79-86]. Правовий нігілізм є напрям у соціально-політичній та юридичній думці і поведінці людей, який полягає у зневірі у соціальну цінність права, ідею верховенства права і правової держави взагалі та вважає право найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин. Його сутність полягає у втраті індивідом, певною соціальною групою, суспільством в цілому довіри до права, сумнів у його цінності. Його розглядають як „негативне явище, з яким необхідно нещадно боротися, оскільки він заважає здійснювати поставлені завдання” [119, с. 4].

Потрібно розрізняти правовий нігілізм у вузькому розумінні, як зневіра у справедливість, і у широкому — як різноманітні прояви негативного ставлення до права, окремим сферам правового регулювання і юридичної діяльності, сумнів у справедливості і силі права. „Як антипод правової культури правовий нігілізм породжує правопорушення навіть кримінального характеру” — вважає О.А. Менюк [142, с. 30]. Правовий нігілізм з одного боку, проявляється в зневажливому ставленні до права, а з іншого, перебільшує роль політичного втручання в життєдіяльність суспільства. „Правовий нігілізм — це сформоване (або тільки те що формується) в індивідуальній, груповій чи суспільній свідомості негативне ставлення до права, окремим сферам правового регулювання і юридичної діяльності, сумнів у справедливості, силі чи ефективності права” [264, с. 12]. Суть його полягає в тому, що право, законодавство втрачає свою цінність

в очах окремого індивіда, окремої соціальної групи чи суспільства в цілому і перестає сприйматися ними як невід'ємний компонент соціальної життєдіяльності. Найпоширенішими формами прояву правового нігілізму є правовий інфантилізм, правовий романтизм та правова переродженість.

Таким чином, можна зробити висновок:

1. Розмаїття поглядів на правову культуру, її зміст свідчить про те, що це поняття багатогранне, і його визначення залежить від контексту та проблеми дослідження. Враховуючи існуючі точки зору на правову культуру у конкретному контексті дослідження, її необхідно розглядати як наукову категорію, що виходячи із вимог природного права охоплює всю правову матерію людства, і в сучасних умовах розвитку суспільства має глобальні масштаби прояву, загальнолюдський зміст.

2. Правова культура — категорія філософії права, яка характеризує зумовлене природним правом, всім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини й людства, що полягає у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості і загалом у рівні правового розвитку суб'єктів (людини, різних груп, всього населення, людства взагалі), що забезпечує верховенство права у суспільному житті, гуманітарні принципи справедливості, свободи й гуманізму, людини як вищої соціальної цінності, захист її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини, загальнолюдських цінностей.

3. Правова культура є не лише знання, а й стан волі, правосвідомості та поведінки громадян, що формується в демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин, має гуманістичний характер і ґрунтується на природному праві, визначальній ролі прав людини.

4. Найбільшою загрозою розвитку правової культури в перехідний період розвитку нашого суспільства є правовий нігілізм, що є головною перешкодою на шляху розбудови демократичної, правової держави.

1.2. Структура та функції правової культури

Загалом у юридичній літературі протягом багатьох років проблема структури правової культури ґрунтовно досліджувалася радянськими, вітчизняними та російськими вченими. Вона незначною мірою мала вплив партійних та класових принципів. Всі дослідники визнають, що система правової культури має особливу структуру, поділяється на окремі рівні та складається із окремих елементів. Але щодо рівнів та переліку їх окремих елементів, то думки авторів не завжди збігаються, а інколи й принципово розходяться. Тому у кожному окремому випадку постає потреба враховувати наукові здобутки попередників з приводу структури правової культури, та переосмислити її у контексті конкретного наукового дослідження.

Правова культура має складну структуру. Структура — це сукупність елементів з яких складається предмет, річ, явище, а також процес взаємодії між ними, „сукупність стійких зв’язків об’єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі” [214, с. 514].

У юридичній літературі найпоширенішим є погляд на структуру правової культури в широкому та вузькому розумінні цього поняття. У широкому розумінні правова культура складається із: права, правосвідомості громадян та посадових осіб, культури правотворчої та правоохоронної діяльності.

Структура правової культури у вузькому розумінні означає певний рівень знань права членами суспільства і відповідальне їх ставлення до права, високий престиж права у суспільстві, певний стан правової свідомості учасників суспільного життя [262, с. 79-80].

У юридичній літературі до сьогодні дня ще немає єдиної думки щодо рівнів правової культури, їх якісної відмінності між собою. Одні автори визнають такі елементи правової культури, як правова культура суспільства, правова культура соціальної групи та правова культура особи [192, с. 41]. Інші поділяють правову культуру лише на суспільну та індивідуальну [203, с. 378]; суспільну правову культуру, правову культуру груп та окремих індивідів [39, с. 164].

Така рівнева характеристика є найбільш загальною, тому її можна взяти за основу. Більш докладніше правову культуру розглядає В.О. Котюк, який вважає, що залежно від суб'єктів-носіїв правової культури, її різновидами є — правова культура особи, соціальної групи, трудового колективу, професійна правова культура юристів, посадових осіб, класів і всього суспільства [103, с. 95].

В.П. Сальников вважає, що до структури правової культури, належать компоненти юридичної надбудови із специфічним завданням, які повинні слугувати еталонами поведінки для суб'єктів права і забезпечувати прогресивний розвиток суспільства і особи. Будучи включеними в інші структури, ці елементи становлять системну єдність і, навіть, виступають складовими частинами кількох різних систем, і насамперед — системи правосвідомості [189, с. 495-512].

Розширюючи погляд на структуру правової культури, В.А. Бурмистров вважає, що до неї повинні входити всі правові цінності суспільства, які створені протягом тривалої еволюції, збережені і розвинуті в сучасний історичний період і є важливою умовою становлення правової держави. Тому названий автор пропонує до перерахованих елементів включити: права і свободи, обов'язки особи, правомірну поведінку, правову свідомість, правові процедури, правові форми функціонування держави і громадських організацій, їх органів і службових осіб [24, с. 13, 14].

С.С. Алексєєв виокремлює чотири елементи правової культури, але дещо відмінні: стан правосвідомості у суспільстві (ступінь знання й розуміння права, усвідомлення необхідності суворого виконання вимог законності, рівень розвитку почуття права і законності), стан законності (ступінь розгортання всіх її вимог, реальність їх здійснення), стан законодавства (його досконалість за формою та змістом), стан практичної роботи в галузі права (суду, прокуратури та ін.) [5, т. 2, с. 267].

Ґрунтовно структуру правової культури розглянув В.В. Копейчиков та інші вчені-правознавці, які зазначають, що структура правової культури має складний характер. Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють

на правову культуру суспільства, правову культуру соціальної групи і правову культуру особи.

Правова культура складається з таких найбільших правових утворювань:

1) системи правових норм як особливих правил поведінки, які зовні відображені у системі нормативних правових актів, та актів індивідуального регулювання, що їх конкретизують;

2) сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, урегульованих за допомогою правових норм, які складаються з юридичних прав та обов'язків;

3) сукупності суб'єктів права (фізичних, включаючи посадових осіб, державних та інших організацій, соціальних груп, соціальних спільностей);

4) правосвідомості — системи духовного відображення правової дійсності;

5) режиму законності і правопорядку — стану фактичної впорядкованості суспільних відносин, урегульованих за допомогою правових засобів, зміст яких складають правомірні дії суб'єктів права [95, с. 29-30].

Крім цього, автори вказують, що перелічене становить статичний (структурний) аспект правової культури, її склад, внутрішню форму.

А динамічний (функціональний) аспект правової культури може розглядатись як сукупність правових процесів: правоутворення, правового мислення, правового регулювання, зокрема правотворчості, реалізації норм права, правозастосування, правомірної поведінки. Такий підхід є структурно-функціональним і ґрунтується на розумінні правової культури як сукупності (системи) елементів правової дійсності (правової надбудови, правової системи) у єдності з їх реальним функціонуванням [95, с. 29-30].

Крім названого, група вчених за участю В.В. Копейчикова наводить аксіологічний підхід до вивчення правової культури, який розкриває її якісну характеристику. Тут правова культура розуміється як система правових цінностей, що утворюються у процесі розвитку суспільства і відображують прогресивні досягнення минулого і сьогодення [95, с. 31].

Всі класифікації структури правової культури мають право на існування і враховуються в процесі подальшого дисертаційного дослідження. Але у подальшому опрацюванні теми автор приєднується до концепції П. Семітка, який розглядає структуру правової культури як складну ієрархічну систему, у якій можуть бути виокремлено структури різного порядку в їх якісних станах.

Головними елементами цієї структури правової культури вважає П. Семітко, є:

правова свідомість з її когнітивним, емоційним компонентом відповідно з виконуваними ними функціями;

правова діяльність теоретичного і практичного різновиду;

правові та інші тексти (документи і тексти, що мають юридичне значення);

суб'єкти, як носії правової культури (ними може бути все населення, широкі соціальні групи, держави, нації, народності, трудові колективи та окремі індивіди, що є службовими особами чи громадянами) [202, с. 23-25, 37-38].

Зокрема, названий автор доводить, що система правової культури, як складне явище характеризується подвійною структурою, де кожна підсистема має власні елементи. Так, елементами суб'єктної підсистеми правової культури, її мінімальними компонентами можуть бути: рівень розвитку правових знань; рівень і характер відношення до права; рівень і характер правової настанови. Комбінованими елементами, що утворюються на цій основі, є рівень розвитку у суб'єкта правових переконань, рівень і характер емоційного установчого комплексу. Відповідно до цього, названі складні компоненти правової культури акумулюють у собі виховні функції правозастосувальної, правотворчої чи іншої правової діяльності, а тому виступають як вже нові, складні утворення структури [234, с. 330].

Майже всі дослідники правової культури вважають правосвідомість головним елементом структури правової культури. Правосвідомість — це система понять, поглядів, уявлень, почуттів з приводу існуючого чинного права і також діяльності, пов'язаної з цим правом. У сучасних умовах розвитку українського

суспільства правосвідомість — це насамперед нове правове мислення, компонент нової правової і загальної культури людини і суспільства. Категорія „правосвідомість” охоплює майже всю систему уявлень, знань, ідей, оцінок, почуттів людини та окремих соціальних груп про нове право, законодавчі акти, про практику реалізації правових норм, правомірність або протиправність тих чи інших вчинків, рішень тощо. Тобто, правосвідомість — це засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, а через них — з економікою, політикою, оточенням, умовами життя, побутом та ін. У контексті розбудови правової держави правосвідомість — „це орієнтація на ідеал правової держави, що має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що хоч правової держави поки ще немає, людина починає жити так, як нібито вона вже існує. Вона зобов’язується дотримуватися таких установок (чи хоч би декларацій), які відповідають поняттям народного суверенітету і суворому праву, і відмовляється підкорятися тим, що несуть на собі відбиток не правового (патерналістського й авторитарно-бюрократичного ведення державних справ” [192, с. 189-190]. Така характеристика правової свідомості у контексті правової держави свідчить про те, що у правосвідомості, як складовій правової культури переважає детермінація не минулим, а майбутнім, більш досконалим та бажаним.

З огляду використання класифікації правової культури у дисертаційному дослідженні, значної уваги заслуговує концепція С.А. Комарова, який розглядає три види правової культури — правова культура суспільства, особи і професійної групи [88, с. 237-242]. Особливої уваги він надає змістовному дослідженню правової культури професійної групи

Правова культура суспільства охоплює практично всю сферу функціонування права. Її характеризують: існуюча система правової інформації і масових комунікацій у сфері юридичної діяльності, стан і специфіка суспільної правосвідомості, рівень законодавства і стан законності в державі і суспільстві, а провідними компонентами її соціальної сутності є загальнолюдські і національні цінності. Правову культуру суспільства доцільно розглядати з урахуванням які-

сного стану правового життя суспільства загалом на кожному конкретному етапі його розвитку, рівні зрілості демократії та глибини соціально-економічних реформ. Такий підхід дозволить охопити своєю діяльністю як розвиток суспільства в цілому, так і усе правове життя, всі головні сфери його діяльності. У такому контексті правова культура суспільства розглядається як „обумовлений соціально-економічним і політичним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається у досягнутому рівні юридичних актів і інших текстів правового характеру, рівні правового розвитку суспільства, правової діяльності, правосвідомості, а також рівні гарантованої державою свободи поведінки особи у єдності з її відповідальністю перед суспільством” [202, с. 20-21].

Правова культура суспільства, групова та індивідуальна — явища хоча й різні, але існують у нерозривній єдності і взаємозв'язку, мають одну й ту ж гносеологічну та соціальну основу та причинну обумовленість. Однак її не можна зводити до механічної суми групової та особистої правової культури, до простої сукупності правових поглядів, почуттів окремих індивідів, адже між цими різновидами правової культури існують відмінності щодо умов формування, обсягу, змісту та виконуваних ними функцій.

Розглядаючи правову культуру соціальних груп, на нашу думку, слід ґрунтуватись на тому, що вона вимагає достатньо широку градацію та різноманітність щодо кількості своїх членів, організаційної сформованості, соціального спрямування, мети діяльності, внутрішньої структурованості, рівня правової культури групи взагалі, окремих її індивідів тощо. Це, відповідно, й обумовлює специфіку правової культури соціальних утворень. Складаючись з окремих осіб з певним рівнем індивідуальної правової культури, вона зазнає впливу загальної культури.

У структурі правової культури особливе місце належить індивідуальній правовій культурі, у якій співвідносяться правосвідомість з правомірною поведінкою особи. До складу індивідуальної правової культури входить не тільки індивідуальна правосвідомість певного рівня, але й фактична правомірна поведінка особи. Але, не будь-яка правомірна поведінка є складовою індивідуальної

правової культури, а лише така, що усвідомлена через загальну оцінку природного права, як суспільно необхідного, особистого й соціально цінного явища (наприклад, правомірна поведінка, яка здійснюється лише внаслідок побоювання юридичної відповідальності, не можна вважати індивідуальною правовою культурою [176, с. 43].

Таким чином, співвідношення між розглянутими трьома явищами (і, відповідно, поняттями, що їх відображають) — правосвідомістю, правовою культурою та правомірною поведінкою може бути відображено в системі, що складається з таких елементів: правова культура — правова свідомість — правомірна поведінка. Визначальною ознакою індивідуальної правової культури, яка дає підстави вважати її відносно самостійним, якісно своєрідним соціальним явищем, є позитивне ставлення суб'єкта до права. Інакше кажучи, „такою ознакою є повсякденна, беззастережно правомірна поведінка суб'єкта, спричинена загальною повагою його до права, а не чимось іншим” [10, с. 213].

У даному дослідженні значна роль надається правовій культурі особи. Як і інші правові явища, вона має свою власну структуру, яка є достатньо багатогранною за формою виразу, соціальним рівнем, змістом тощо. Структура правової культури особи безпосередньо пов'язана зі структурою загальної правової культури. Розглядаючи це питання, вчені виокремлюють три групи елементів у їх єдності та нерозривних взаємозв'язках: ідейно—теоретичні уявлення, позитивні правові почуття та творча діяльність індивіда у правовій сфері [273, с. 137]. У логічній структурі правової культури особи виокремлюються: юридичні поняття і категорії, як сума певних знань права; оціночні судження (оцінка права), що дозволяють зрозуміти роль правової культури у правовому регулюванні; деонтологічні складові, які „переломлюються” через призму правових категорій і сприяють саморегуляції правової поведінки особи [191, с. 16-17]. Отже, структура правової культури особи складається із таких елементів: а) знання права і розуміння його принципів; б) повага до права; в) переконаність у справедливості закону; г) звичка дотримання законодавства та активна життєва

позиція в сфері права. Ці складові структури правової культури особи фактично поєднують пізнавальні, оціночні та поведінкові елементи.

Варто зазначити, що ціннісна характеристика здійснюється особою з двох позицій: цінність з точки зору особи та її інтересу, та цінність соціального інтересу суспільства, які взаємопереплетені та взаємно доповнюють один одного. Тому за відсутності ціннісного усвідомлення права, не можна говорити про правову культуру особи, навіть якщо вона вчиняє правомірну поведінку. Цим самим повага до права не зводиться лише до узгодженості поведінки з правовою нормою. Така повага стає звичною правомірною у людини і ґрунтується на усвідомленні особою єдності суспільних і особистісних інтересів, розумінні соціального смислу права, зацікавленості та переконаності в його корисності. Вона спрямовує особу на виконання вимог закону і тому повинна бути глибоко усвідомленою потребою, виробляється разом з переконаннями та на їх основі.

Правова культура особи має проявлятися у добровільних і творчих діях з використанням суб'єктивних прав і виконанням правових обов'язків, вчиненні інших видів правомірної поведінки. Творчий характер соціально-правової активності особи залежить від рівня усвідомленості нею суспільних і особистісних інтересів. Він повинен мати прогресивну демократичну і гуманну спрямованість і може відбуватися у правотворчій, правозастосувальній та правоохоронній сферах діяльності.

Водночас, високий рівень правомірної поведінки не обов'язково повинен автоматично відповідати високій соціально-правовій активності особи, оскільки, залежно від різних причин, можлива і соціально-правова пасивність особи щодо суспільних, державних інтересів, і це залежить від рівня, усвідомленості та узгодженості особою особистісних та суспільних інтересів.

Поглиблюючи дослідження правової культури особи, слід зупинитися на розгляді таких структурних складових рівнів правової культури як загальнотеоретичний, буденний, професійний [14, с. 7].

Теоретичний рівень правової культури являє собою наукові знання про сутність, характер та взаємодію правових явищ взагалі, всього механізму пра-

вового регулювання, правового життя суспільства. Він виробляється колективними зусиллями суспільства, вченими-юристами, політичними діячами, колективним досвідом практичних працівників.

Буденна правова культура формується в процесі повсякденної, буденної практики, що відбувається на основі особистого досвіду, спостереження, інформації різної вартості, яку вони отримували від близького оточення та інших доступних їм джерел. Для буденної свідомості властива юридична необізнаність теоретичного рівня, наявність різної міри достовірності правових знань, скептичних стереотипів, забобонів тощо, невпевненість у можливості задовольнити свої інтереси законним шляхом [192, с. 96].

Буденний рівень правової культури є по суті стихійним, несистематизованим знанням про юридичну теорію та практику. Він не спроможний з'ясувати сутність права, джерело його походження та причини існування, а також зрозуміти та пояснити не тільки особливості природного права, визначальну роль прав людини, а й позитивного права, закономірності існування сучасної правової системи та системи права. Тому буденний рівень правової культури розглядається як початковий, у системі правової культури. Саме на ньому виростає більш високий рівень систематизації та узагальнення знання про юридичну теорію та практику. Пізнання сутності правової культури можна з'ясувати лише на рівні теоретичному, систематизованому.

Особливого значення у даній темі набуває дослідження професійної правової культури. Вона своїми носіями має осіб, які внаслідок свого соціального становища, професійної діяльності безпосередньо стикаються із використанням та застосуванням права і для цього їм необхідні спеціальні правові знання та відповідна практика. Від інших видів правової культури професійна правова культура відрізняється тим, що „її внутрішні (духовні) елементи прямо пов'язані з вміннями, навичками практичного пізнання правових норм та їх застосування” [19, № 12, с. 77].

Поряд з тим слід зазначити, що в юридичній літературі під поняттям професійно-правова культура часто розуміють лише правову культуру професій-

них юристів [213, с. 46]. Професійний рівень правової культури складається у осіб, які спеціально займаються правовою діяльністю, наприклад, юристів. Він означає більш високий рівень знання та розуміння правових явищ у відповідній галузі професійної діяльності. Разом з тим кожна юридична професія має свою специфіку, що зумовлює і особливості професійної правової культури різних її представників (суддів, прокурорських працівників, юрисконсультів, адвокатів, працівників міліції тощо).

Як структурна одиниця загальної правової культури професійна правова культура юристів є одним з варіантів групової правової культури, професійна діяльність яких пов'язана з можливістю впливу на різноманітні правовідносини. Саме тому існують такі категорії осіб, для яких юридична теорія та практика є професійним заняттям. Йдеться про державних службовців та керівників різних рангів найрізноманітніших державних та недержавних структурних утворень, професійна діяльність яких так чи інакше пов'язана з юридичною практикою. Завдяки постійному стиканню з правовими явищами, правовою діяльністю та дійсністю, участі у безпосередньому розв'язанні правових питань у правників виробляється професійний рівень правової культури, для якої властивим є підвищений рівень якості правових знань, розуміння правових явищ, професійної поведінки.

Правова культура державного службовця, як різновид правової культури, являє собою особливий вид правової культури, який формується у процесі реалізації права, у якому вони беруть участь як професіонали, наділені для цього певними повноваженнями. Правова культура цієї категорії спеціалістів виражає не тільки загальні, професійні риси юриста, але й такі особливості, що властиві лише юридичному працівнику як індивіду. Завдяки її цілісному характеру і найбільш виразній взаємодії з правовими явищами їй належить інтегруюча і координуюча роль серед інших форм (видів) групової культури.

Якщо взяти рівень правової культури учених юристів, то можна говорити, що він є результатом специфічної наукової діяльності, що володіє особливими методами дослідження юридичної теорії та практики з метою її пізнання і зміни

[231, с. 24]. Він являє собою систему правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правосвідомості та правової поведінки людей, що професійно займаються юридичною діяльністю, яка потребує спеціальної освітньої і практичної підготовки. Тому розглядаючи завдання, поставлені нині перед професіоналами юристами, необхідно враховувати такі чинники: конкретну ситуацію, конкретну справу, рівень професійної правової та загальної культури, соціально-політичні, економічні аспекти, досконалість нормативних актів тощо. Нам сьогодні потрібні висококваліфіковані юристи із почуттям громадянськості та патріотизму, а не юристи діляги, які уміють „вигравати справи”, „пробивати питання” — вважає С.С. Алексєєв. Без таких правознавців з високорозвиненим почуттям патріотизму, носіїв загальнолюдських цінностей, захисників прав людини — сподіватись на правовий розвиток, втілення гуманістичних начал у життя суспільства — неможливо [5, с. 297].

Розглядаючи головні параметри моделі правової культури професійного юриста, необхідно звернутись до характеристики бажаного рівня. Серед таких параметрів моделі доцільним виокремити такі:

а) глибоке розуміння права, його вимог відповідно до загальнолюдських цінностей, вміння зіставляти загальнолюдські цінності з конкретною нормою права;

б) повага до права і закону на основі внутрішньої згоди з його соціальною метою, оскільки така згода, сприяє демократизації суспільства та розбудові правової держави. Будучи помноженою на належний професійний рівень юридичних знань, вона є необхідним компонентом професійної правової культури, складовою моделі сучасного юриста;

в) свідоме, кваліфіковане використання юридичних знань, навичок правового мислення, яке у професійних юристів характеризується такими специфічними якостями, як: логічність, творчість, нестандартність мислення, динамічність і глибина, оперативність, широта і обґрунтованість, самоорганізованість, критичність, неупередженість. Дві останні якості є стрижнем процесу мислення юриста, без якого він не зможе встановити істину [9, с. 44-45].

З ускладненням різних сторін діяльності юриста все більшого значення набувають психологічні чинники, які мають бути враховані у розглядуваній моделі і без яких модель юриста буде неповною. Тому, крім названих, якісними параметрами моделі юриста необхідно вважати: професійну гідність, інтерес і любов до праці юриста та усвідомлення ролі юриста у врегулюванні різних правовідносин, загальну культурність, справедливість, принциповість, відповідальність, компетентність, гуманізм, самостійність мислення, громадянську мужність і самокритичність, непересічні спеціальні здібності тощо. Ці бажані якості професійного юриста не виникають самі собою, їх потрібно довгий час виховувати.

Аналізуючи професійно-правову культуру юристів і її співвідносність з правовою культурою суспільства у правознавчій літературі, зазначається, що у різних випадках може трапитись їх збіг, випередження чи навіть відставання одна від одної. Найбільш бажаним є варіант збігу, при якому юридичні кадри завдяки своїй професійній правовій культурі, переконанням, волі виконують свої службові функції відповідно до рівня правової культури суспільства.

Випередження може статись за наявності в особи-юриста достатньо широкого загального і спеціального світогляду, внаслідок чого рівень його правової культури значно випереджує рівень правової культури суспільства і навіть середньостатистичний рівень певної групи юристів. Таке співвідношення на користь правників є найбільш характерним для юристів-науковців [235, с. 122, 124-125].

Зовсім не бажаним є відставання рівня правової культури юриста від рівня правової культури суспільства, яке можна пояснити різними обставинами. Воно може відбутись за таких обставин:

- а) нестабільності в державі і суспільстві, внаслідок чого знижується рівень життя і культури як населення, так і юристів;
- б) невисокою загальною і спеціальною підготовкою юриста, недоліком роботи юридичного навчального закладу;

в) прорахунками у процесі діяльності законодавців, неврахуванням законодавцем рівня правової культури більшості юридичних кадрів під час підготовки проектів нових нормативних актів;

г) наявністю дефектів правової свідомості та, відповідно, правової культури спеціалістів-юристів;

д) правовим нігілізмом, що може бути як серед пересічних громадян, так і серед спеціалістів професіоналів;

ж) прорахунки у сфері правоохоронної діяльності [236, с. 68].

Таким чином, професійна правова культура юриста — це глибокі, обсягові та формалізовані знання законів і підзаконних актів, джерел права, правильне розуміння принципів права і завдань правового регулювання, професійне ставлення до права і практики його застосування відповідно до правових приписів чи принципів законності, тобто це високий рівень володіння правом у практичній діяльності.

Будучи складною за своєю структурою, правова культура разом з тим є і багатофункціональною з огляду виконання нею певних суспільних завдань. Вона виконує певні функції, тобто, напрями у її діяльності, що спрямовані на розв'язання певних завдань. Функція покликана, *по-перше*, розкрити ту роль, яку виконує та чи інша соціальна система в цілому; *по-друге*, виявити залежність між різними соціальними системами, процесами вираженими у функціонуванні її окремих елементів; *по-третьє*, пояснити і зрозуміти причини тієї соціальної дії, яка підлягає стандартизації та регулюванню певними нормами і контролюється соціальними інститутами [257, с. 142].

О.Ф. Скакун визначає функції правової культури як основні напрями досягнення правових цінностей — вітчизняних та світових, і виокремлює головні функції правової культури:

1) пізнавальну — засвоєння правового спадку минулого і сучасного, вітчизняного і закордонного;

2) регулятивну — забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи і утворення стійкого правопорядку;

3) нормативно-аксіологічну — оцінка поведінки особи, рівня розвитку законодавства, стану законності та правопорядку згідно з нормами права держави та міжнародними стандартами [205].

Найбільш поширеною є класифікація функцій, згідно з якою правовій культурі властиві такі функції: пізнавальна, оціночна, регулятивна, які саме і розкривають зміст її діяльності, сутність, форми прояву та пріоритетні завдання. Такий погляд може бути висхідним при аналізі функцій правової культури. Але сама по собі правова культура не пізнає, не оцінює і не регулює суспільних відносин. За допомогою правової культури регулюють, оцінюють та пізнають самі індивіди, суб'єкти внесені в систему багатосторонніх суспільних зв'язків.

Пізнавальна функція правової культури — це є історична діяльність людей щодо відображення юридичної теорії та правової дійсності в суспільстві. Суть пізнавальної функції полягає в тому, що вона „повинна давати істинне знання про свій об'єкт” [12, с. 129]. Пізнавальна функція передбачає:

відображення правової дійсності, пізнання явищ правового життя, його усвідомлення та правову оцінку;

відношення до правової дійсності, як відображення, що включає не лише пізнання явищ правового порядку, але і усвідомлення, осмислення прав і свобод людини, а через них і права, як особливого соціального інституту, окремих галузей права. У правових нормах, законах фіксується, що саме і як у праві є офіційно визнаним, що саме відповідає вимогам природного права, правам людини та системі загальнолюдських цінностей. Як об'єкт пізнавальної діяльності є вся юридична теорія і практика, накопичені людством знання про сучасний стан розвитку правової культури в планетарному масштабі. В результаті люди отримують юридичні знання, які необхідно усвідомлювати і використовувати у практичній діяльності.

Саме по собі пізнання юридичної матерії ще не розкриває всі аспекти змісту правової культури та її функціонування. Усвідомлення прав і свобод, а через них і інші феномени правової дійсності тісно пов'язані з їх оцінкою.

Оціночна функція правової культури передбачає не лише знання права, а й їх оцінку. Отримані знання підлягають оцінці, яка завжди є суб'єктивною формою відображення об'єктивних соціальних норм. Відношення до правового життя значною мірою залежить від оцінки всієї правової матерії і передбачає співставлення правових норм із власними потребами та інтересами. Оціночна функція правової культури здійснюється насамперед за допомогою системи категорій — „благо”, „добро”, „користь”, „зло”, „справедливість” тощо. Залежно від того, відповідають чи суперечать вимоги і можливості, що складають зміст правової культури, інтересам, цілям і завданням оцінюючого суб'єкта, він позитивно чи негативно сприймає саму правову дійсність, відповідні її аспекти, нормативні установки. Аксиологічний підхід допускає також осмислення певних явищ у ціннісно-нейтральних твердженнях.

Правова оцінка всієї юридичної сфери, правових приписів визначається тим, „наскільки ці приписи відповідають потребам, принципам гуманізму, правам людини” [165, с. 13]. Проблеми у оцінках, як правило, виникають тоді, коли з'являється деформація ціннісних орієнтацій громадян, невідповідність між проголошеними нормами права, законодавчими актами та їх практичною реалізацією.

У процесі неадекватного пізнання і розуміння права, і за наявності певних соціально-економічних і духовних передумов, можлива поява у суб'єктів пізнання юридичних ілюзій, тобто, хибного, помилкового уявлення про правову культуру, що є передумовою виникнення та відтворення правового нігілізму у суспільстві.

Таким чином, пізнавальна та оціночна функції правової культури знаходяться у нерозривній єдності. Органічно з ними пов'язана і їх доповнює регулятивна функція, яка характеризує собою „закріплення колективного досвіду соціального життя” [97, с. 108]. Регулятивна функція зводиться, *по-перше*, до перероблення інформації про об'єктивний стан розвитку права взагалі і правової дійсності, створення та оцінки програми діяльності; *по-друге*, до матеріалізації, втілення цього знання у конкретні поступки, дії, що мають юридичне значення.

За допомогою правової культури, правосвідомості регулюються потреби людей, їх позиції, відношення до галузі права [5, 243].

Окремі автори пропонують детальнішу класифікацію функцій правової культури, в якій виокремлюють когнітивну, ідеологічну, нормативно-прогностичну, функцію правового моделювання, регулятивну [278, с. 165]. Ця класифікація загалом деталізує та конкретизує вказані три функції.

Особлива роль надається виховній функції правової культури, характеризує правове виховання, правову освіту громадян. Ця функція спрямована на виховання високої правової свідомості громадян, спроможних жити в умовах демократичного суспільства, відповідно до вимог загальнолюдських цінностей; поширення наукових правових знань серед населення; підготовку компетентних кадрів, здатних жити та діяти в умовах демократії згідно з вимогами міжнародного співтовариства, міжнародного права. Виховна функція спрямована на виховання юридичного світогляду, що відповідає сучасним потребам — вихованню почуття справедливості, переконання переваги і пріоритетності гуманітарних демократичних цінностей, розуміння пагубності адміністрування та примусу в житті суспільства.

Таким чином, можна зробити висновки:

1. Правова культура має такі різновиди: правова культура суспільства, правова культура окремої соціальної групи, правова культура особи, трудового колективу, професійна правова культура юристів, посадових осіб тощо.

2. Правова культура має загальнотеоретичний, буденний, професійний рівні, що взаємопереплетені і кожний з них на певному етапі набуває пріоритетного значення.

3. Правова культура особи, соціальної групи, суспільства загалом безпосередньо пов'язана із загальною структурою правової культури і включає в себе знання та розуміння права, повагу до права і правомірної поведінки, звичку особи свідомо дотримуватися чинного законодавства та цілеспрямовану, активну практичну діяльність у правовій сфері.

4. Складовими компонентами правової культури є правові знання, правові переконання, які акумулюють в собі виховні функції правотворчої та правоохоронної діяльності.

5. Функції правової культури в цілому уможливають розкрити ту роль, яку вона відіграє у розвитку суспільства та розбудові демократичної, правової держави.

1.3. Основні засоби та механізми формування правової культури громадян у сучасних умовах

Сьогодні права культура значною мірою впливає на розбудову та становлення демократичної правової держави через систему юридичної освіти, правове виховання, правову практику, діяльність громадян, посадових осіб, урядовців, службовців, систему діяльності правоохоронних органів тощо. Тому сьогодні значно зростає роль юридичної освіти, загальнодержавної програми правового виховання, що охоплює всі прошки населення України.

Державно-правова реформа, що відбувається в Україні, принципово змінила ставлення до юридичної грамотності населення, до підготовки фахівців-юристів. Вона стала однією із самих потрібних професій, у зв'язку з тим, що сьогодні не можна здійснювати демократичні перетворення, реформувати економіку на непрофесійній основі. Саме високий рівень правової культури населення, професіоналізм і конструктивізм юристів фахівців, визначають ефективність законодавства і реформування всіх сфер суспільного життя" [97, с. 82].

Особливе місце в системі правової культури належить правовому вихованню. Правове виховання — „це система формування правової свідомості і правової культури населення" [281, т. 1. с. 411]. Воно являє собою комплекс заходів, що здійснюються різними державними і громадськими організаціями (і не тільки ними), спрямований на виховання у громадян такої правової культури, яка охоплювала б усе передове в галузі знань про державу і право, поєднувала б ці знання з практикою, перетворювала б їх на законослухняну поведінку всіх членів суспільства. Разом з тим цей комплекс не є контролем над свідомістю особи, і не є формою соціально-апологетичного пристосування людини до

потреб держави, а специфічна правова допомога особі у розвитку її творчої індивідуальності, почутті людської гідності, розумінні права та його ролі як засобу забезпечення її законних прав та інтересів.

Загалом правове виховання — це складна і багатопланова діяльність, яка охоплює такі аспекти: діяльність юристів та юридичних установ, взаємодію численних державних органів, громадських організацій, трудових, навчальних колективів, громадян, правовий вплив яких є процесом донесення до свідомості особи певної суми правових знань, формування у неї правових переконань, настанов щодо цілеспрямованої соціально корисної дії [281, т. 1, с. 507].

Правове виховання передбачає: наявність певних правових знань і ціннісних орієнтацій; готовність дотримуватись правових норм і громадянських обов'язків; правову пропаганду; виховання у душі поваги до законів і прав; формування активної життєвої позиції; недопустимість антисоціальних дій та порушень громадського порядку. Однак таке трактування поняття правового виховання не повною мірою відбиває всі суттєві риси цього явища.

До системи правового виховання в Україні належать: а) дошкільні виховні установи, школи та вищі навчальні заклади; б) курси, інститути підвищення кваліфікації, інститути післядипломної освіти, підготовки та перепідготовки кадрів; в) засоби масової інформації тощо [281, т. 1, с. 411].

До структурних елементів правовиховного процесу належать:

організаційна система правового виховання, яка складається з суб'єктів, об'єктів та правовиховної діяльності;

форми правового виховання — способи зовнішнього вияву правовиховної діяльності (індивідуальна, групова, масова і серед них — правове навчання, правова пропаганда, контрольована соціально-правова практика);

методи правового виховання — сукупність певних прийомів, засобів впливу на правосвідомість і поведінку об'єктів. Серед цих засобів домінуючим автор визнає метод переконання;

засоби правового виховання — всі матеріальні і духовні засоби, що використовуються в процесі правового виховання [201, с. 209-212, 235-236].

Критеріями правового виховання є глибина та міцність правових знань, повага до права, переконаність та впевненість в їх дієвості, значущості та справедливості, інтерес до вивчення права, непримиренність до правопорушень і правопорушників, готовність особи до корисної діяльності в сфері правової діяльності.

Суб'єктами правового виховання є органи, організації, що проводять правовиховну роботу, серед яких стрижнем вважаються різноманітні трудові колективи та навчальні заклади, окремі громадяни, які дійсно зі знанням справи спроможні виконувати цю складну роботу. Об'єктом — населення країни, великі соціальні групи, окремі громадяни, їх правова культура та рівень правосвідомості.

Провідні завдання правового виховання, ґрунтуються на цінностях Загальної декларації прав людини, закріплених у Конституції України. Вони мають гуманістичну спрямованість і зорієнтовані на захист прав людини, і впливають на становлення демократичного, правового процесу у нашій державі. Найбільш відповідальним стратегічним завданням у сьогоdnішніх умовах є створення в Україні цивілізованого громадянського суспільства, розбудова демократичної, правової держави.

Сучасна правовиховна робота, крім загальнолюдських цінностей, як провідної засади правовиховного процесу, базується на засаді департизованості правовиховного процесу. Ставлячи вимогу щодо департизованості системи освіти та виховання, необхідно реально оцінювати ту позицію, що цілком обійтися у виховному процесі без ідеології, політики неможливо, як не можна обійтися без таких понять, як добро і зло, цих постійних супутників людського життя. Однак позбавлення правовиховного процесу ознак партійності не повинно означати відходу від формування в особи почуття громадянина своєї держави.

Узгодженість правового виховання з сучасними державотворчими процесами в Україні в сучасних умовах передбачає послідовне проведення широкого кола соціальних заходів з формування належної правової поведінки, правової

культури широких мас населення, окремих соціальних груп та осіб. Ці заходи мають бути реалізованими у всіх формах та на всіх етапах правовиховного процесу. Тому головна увага юристів, які працюють над проблемами правового виховання, має бути спрямована на „правову матерію, на використання сили, властивостей і можливостей права для забезпечення поведінки, яка б гарантувала прогресивний поступовий розвиток суспільства” [118, с. 49-50].

У процесі розв’язання поставлених завдань правового виховання варто мати на увазі, що їх можна вирішити не лише суто юридичними засобами і методами, але й за допомогою психологічного та морального впливу, художньо-естетичною культурою, оскільки поза духовним життям суспільства само по собі правове виховання було б відірваним від реальної людини, її інтересів [24 с. 17-18].

Особлива роль у розвитку правової культури, демократизації її змісту належить юридичній освіті.

Юридична освіта — це структурний компонент освіти, процес набуття правових знань, навичок та вмінь, формування поваги до права, закону, прав та свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оцінок, правових настанов поведінки та їх мотивації правомірної поведінки тощо.

В Україні юридична освіта є обов'язковим елементом навчально-виховного процесу в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих закладах освіти, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

Юридична освіта забезпечується:

органічним поєднанням правової освіти із загальною середньою і професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання;

відкритістю і доступністю до інформації про державу і право, про процеси у правовій сфері;

систематичністю і безперервністю поширення і набуття знань про державу і право;

участю юристів та їх об'єднань у поширенні правових знань; організаційними та методичними заходами міністерств та відомств, місцевих органів державного управління і самоврядування, закладів освіти, наукових установ, підприємств і організацій [48, с. 339]. На розв'язання головних завдань щодо набуття правових знань, навичок та вмінь громадянами та посадовими особами державних органів спрямована „Програма правової освіти населення України”, що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366.

Разом з тим з радянських часів залишилася ілюзія, що пропаганда юридичних знань є вирішальним засобом правового виховання населення. Досвід показує, що юридичним знанням надається роль інструмента, який можна використати для досягнення як суспільно корисних цілей, так і протилежних їм. Наприклад, чим більше законів приймає законодавчий орган, „тим активніше юридичні знання використовуються для того, щоб нейтралізувати їх дію, або повернути на користь діячів „тіньової економіки”, псевдо підприємців і навіть злочинців” [99, с. 35]. Тому слід шукати інший чинник, який визначає для досягнення яких саме цілей використовуються юридичні знання. Таким чинником має бути правова культура, яка на відміну від юридичної — являє собою „стан узгодженості волі і свідомості людей із законами природного права” [99, с. 36]. Вона „поєднує соціальні ідеали та практику, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності” [11, с. 50]. Правова культура в такому розумінні є одним із найважливіших інструментів суспільних перетворень.

Сьогодні відбулася якісна зміна у розумінні соціальної значимості юридичної освіти, яка стала не лише особливо престижною, а і вкрай необхідною та корисною у реформуванні всіх сфер суспільного життя. В умовах демократизації всіх сфер суспільного життя вона не може залишатися пасивною, а має динамічно, активно впливати на суспільні процеси, сприяти реформуванню суспільних відносин, формувати цивілізоване, юридичне поле життєдіяльності громадян. У цьому полягає її позитивна просвітницька місія.

Система юридичної освіти складається із окремих закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, баз навчальної юридичної практики, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура юридичної освіти передбачає: середню юридичну освіту, вищу юридичну освіту, післядипломну юридичну освіту, аспірантуру, докторантуру, професійну юридичну самоосвіту [48, с. 78-86].

До головних характеристик юридичної освіти в Україні належать:

освітні рівні, які становлять спеціальна професійна юридична освіта, базова вища юридична освіта, повна вища юридична освіта;

освітньо-кваліфікаційні рівні юридичного спрямування: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр;

наукові ступені: кандидат, доктор юридичних наук.

Особлива роль у підвищенні і вихованні правової культури належить системі вищої юридичної освіти [60; 80].

Система юридичної освіти базується на використанні державою системи стандартів вищої освіти, як нормативної бази функціонування, яка має на меті досягнути оптимально демократичного і цивілізованого стану. Тут не має місце дискримінація за релігійними, расовими, політичними, статевими чинниками, національною чи соціальною приналежністю, наявності власності, походження, суспільне положення, фізичні недоліки тощо [48, с. 349].

Призначення вищої юридичної освіти полягає в тому, щоб надавати не лише фундаментальні професійні знання, а насамперед виховати законослухняного громадянина демократичної держави. Вища юридична освіта має використати різні форми роботи для того, щоб задовольнити правові потреби громадян. Останнім часом окремі діячі від різних політичних сил, та різних відомств у сфері освіти все частіше ставлять питання про кризу юридичної освіти в Україні, а прихильники недержавної освіти пов'язують цю кризу із керівництвом у сфері освіти [138].

Представники недержавної освіти великого значення надають демократичній методиці розв'язання складних питань, відкидаючи адміністративний на-

тиск з боку конкурентів, що суперечить умовам ринку. Освіта, і особливо юридична, сьогодні є ходовим товаром, що посідає важливе місце на ринку товарів та послуг, і, як вважають представники недержавних вузів, має користуватися методами ринковими, а не примусовими, заборонними, адміністративними. В умовах ринку не повинно бути ні монополії, ні адміністративних, силових, примусових методів з будь-якого боку, а має діяти здорова конкуренція. І критерієм має бути не поділ на державні та недержавні форми освіти, а висока якість юридичної освіти у країні взагалі.

Суперечність між існуючою в Україні системою юридичної освіти та новими потребами суспільства спричинили необхідність суттєво покращити основи юридичної освіти в Україні. Сьогодні недостатньо критикувати недоліки освіти радянських часів і підмінювати гасло „людина для радянської держави” гаслом „людина для української держави”. У галузі юридичної освіти необхідно:

- навчити громадян законним шляхом захищати свої інтереси і права від сваволі з боку приватних осіб, державних службовців і державних органів;
- забезпечити громадянам кваліфіковану юридичну допомогу;
- можливість звертатися до суду.

На досягнення цих цілей має бути спрямована діяльність всієї системи юридичної освіти, юридичного виховання та просвіти.

Але все ж таки держава повинна контролювати процес підготовки не лише кваліфікованих юридичних кадрів, а й процес підвищення правової культури всього населення країни. Йдеться про назрілі потреби формування моніторингової системи відстеження якості підготовки громадян, тобто контроль реальних знань, навичок і вмінь випускника вищого закладу освіти. Іншими словами, надаючи однакові можливості всім членам суспільства здобувати освіту, суспільство повинно мати гарантію сумлінного використання цих можливостей.

В сучасних умовах головні шляхи підвищення якості вищої юридичної освіти в Україні залежні від напрямів реформування системи вищої освіти вза-

галі і передбачають розробку стратегічних напрямів розвитку вищої юридичної освіти, відповідних концепцій, програм тощо. Вони передбачають, по-перше, вдосконалення:

а) мережі вищих юридичних навчальних закладів, тобто їх укрупнення, створення регіональних освітньо-методичних та навчально-професійних комплексів навколо провідних вищих юридичних закладів;

б) порядку громадського професійного контролю з боку самоврядних об'єднань юристів за створенням, реорганізацією та ліквідацією закладів юридичної освіти різних форм власності;

в) структури професійної юридичної підготовки спеціалістів та ефективності їх використання з урахуванням потреб держави у спеціалістах-юристах з різним рівнем кваліфікації та відповідних обсягів державного замовлення, потреб недержавних суб'єктів соціальної діяльності, потенціалу вищих юридичних закладів, а також регіональних та фахових програм удосконалення структури підготовки спеціалістів-юристів.

По-друге, забезпечення якості освітньої діяльності вищих юридичних закладів освіти, зокрема:

а) розробку державних вимог щодо вищої юридичної освіти, кваліфікаційних характеристик фахівців-юристів для всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів їх підготовки; освітньо-професійних програм вищої юридичної освіти за відповідним професійним спрямуванням;

б) запровадження системи ступеневої підготовки фахівців-юристів; порядок участі корпорацій юристів у ліцензуванні, атестації та акредитації вищих юридичних закладів незалежно від форм власності;

в) координацію міжнародної діяльності вищих юридичних закладів;

г) запровадження програм юридичної підготовки сертифікованих провідними зарубіжними юридичними університетами тощо [48, с. 86].

Щодо спеціальної юридичної освіти, то вона має здійснюватись в юридичних навчальних закладах (юридичні технікуми, коледжі, вищі навчальні заклади тощо). Головною метою спеціальних закладів юридичної освіти є підго-

товка висококваліфікованих фахівців-юристів, здатних забезпечити і реалізувати юридичний механізм утворення багатуокладного господарства, нові суспільні відносини, забезпечити нормальне функціонування громадянського суспільства, правової держави. З урахуванням цього Кабінет Міністрів України 10 квітня 2001 р. затвердив Програму юридичної освіти на період до 2005 р.

Але демократизація суспільства, поглиблення державно-правових реформ в Україні потребує створення концепції формування правової культури в Україні та прийняття Державної програми формування правової культури громадян шляхом розвитку правової освіти і правового виховання населення, а також прийняття Державної програми розвитку юридичної науки і освіти [152, с. 19].

Загалом можна узагальнити дослідження та дійти висновків:

1. Епоха радикальних перетворень вимагає більш досконалих засобів та механізмів підвищення правової культури населення, високих вимог до стандартів правовиховного процесу, що має забезпечити ефективну реалізацію значно складніших загально соціальних і індивідуальних потреб демократичного суспільства, озброїти його громадян високими правовими здобутками.

2. Провідними засобами підвищення правової культури громадян у нашому суспільстві є система юридичної освіти та система правового виховання. Вони тісно взаємодіють із політичними, економічними, соціальними та культурними системами і набувають якісно нового характеру в період розбудови українським народом власної демократичної держави, реформування усіх сфер суспільного життя.

3. Правове виховання є провідним засобом підвищення правової культури громадян, складова частина загальної системи виховання, визначальним чинником забезпечення законності і правопорядку в суспільстві. Характеризуючи світоглядні засади правового виховання в Україні, потрібно враховувати європейський стратегічний курс нашої держави, особливості розвитку нашої правової культури, вітчизняних традицій, можливості і потреби нашого суспільства.

4. Провідними рисами правового виховання мають бути не лише світоглядні загальнолюдські цінності, а й ідеал демократичного державотворення,

що відповідає потребам нашої держави як демократичної, правової, соціальної, забезпечує безконфліктну реалізацію прав і свобод людини, відповідає вимогам міжнародного права, загальнолюдським цінностям, світовим стандартам в умовах поглибленої інтеграції нашої держави у сучасний глобалізований світ.

5. Оновленими засадами правового виховання в сучасній Україні мають бути: узгодженість правового виховання із сучасними державотворчими процесами; орієнтування на загальнолюдські цінності та визначальну роль прав людини; використання концепції правової держави, якою прагне стати Україна; формальна незалежність правового виховання від політичних програм на основі визнання плюралізму ідеології.

6. Здійснюючи підготовку спеціалістів юридичного профілю в системі державних чи не державних закладів, держава не повинна використовувати адміністративні методи та надавати перевагу тій чи іншій формі освіти, а забезпечувати рівні правові можливості для підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, забезпечувати однакові можливості для здорової конкуренції, слідкувати за виконанням освітніх стандартів із підготовки юристів.

7. Зміст правової освіти та правового виховання, шляхи їх впровадження та реалізації в Україні в цілому відповідають міжнародним та європейським стандартам, потребам перехідного періоду розвитку нашого суспільства, вимогам сучасної юридичної науки. Тому немає достатніх підстав говорити про кризу у системі юридичної освіти та правового виховання. Їх ефективність потрібно оцінювати виходячи з того, настільки вони звільнилися від спадщини тоталітарного минулого і водночас наблизилися до сучасних європейських та світових стандартів демократії, наскільки вони сприяють формуванню юридичного світогляду.

Висновки першого розділу:

1. Правова культура — це категорія філософії права, що характеризує обумовлене природним правом, всім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини й людства, що виражається у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості і загалом у рівні пра-

вового розвитку суб'єктів (людини, різних груп, всього населення, людства взагалі), що забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість гуманітарних і принципів справедливості, свободи й гуманізму, людини як вищої соціальної цінності, захист її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини, загальнолюдських цінностей.

2. Правова культура відображає внутрішній духовний стан суспільства, характеризує міру пристосованості людини до вимог природного права, визначає правове життя людини взагалі, а також правопорядок у суспільстві, і, в свою чергу, суттєво впливає на характер його розвитку, скеровуючи застосування громадянами Конституції та іншого законодавства. В умовах сучасної глобалізації світових процесів, перехідного етапу розвитку нашого суспільства, демократизації всіх сфер суспільного життя, розбудови правової держави, правова культура набуває якісно нового демократичного змісту, впливає на характер та зміст діяльності держави і ставить перед нею якісно нові завдання.

3. Правова культура характеризує суспільство як соціальну систему з огляду юридичної теорії та практики. Вона визначає спрямованість, зміст і характер, суспільної поведінки людей, їх ставлення до світу інших людей і до самих себе. Це по суті соціально-культурна програма взаємодії людини із суспільством, яка успадковується та змінюється.

4. Правова культура не може розвиватись та існувати у відриві від актуальних правових проблем суспільства, від розв'язання гострих соціально-політичних проблем. Вона може існувати лише як активна перетворююча сила суспільства, що акумулює в собі сукупність позитивних компонентів правової дійсності в її реальному функціонуванні.

Теоретичні положення про поняття правової культури, її структуру, види та рівні існування дають підставу вважати, що вона може бути застосована до будь-якої сфери соціальної життєдіяльності людини, і, зокрема, у сфері правотворчої та правоохоронної діяльності.

5. Виховання правової культури здійснюється, з одного боку, під впливом розвитку глобальних процесів, демократичних здобутків цивілізованого віту, а з іншого — під впливом традицій вітчизняної юридичної освіти, яка спрямована на підготовку висококваліфікованих правознавців, носіїв сучасного права з почуттям громадськості та патріотизму. Вона розвивається в процесі реформування суспільних відносин, участі кожного у проведенні в життя конституційної, політичної та правової реформ.

6. Система юридичної освіти набуває якісно нового змісту в перехідний період розбудови українським народом власної демократичної держави, реформування усіх сфер суспільного життя. Вона базується на використанні державою системи сучасних світових стандартів освіти, як нормативної бази функціонування вітчизняної системи освіти, і покликана сприяти підвищенню рівня правової культури громадян, демократизації нашого суспільства, розбудові правової, соціальної держави.

7. Зважаючи на те, що правова культура в тій чи іншій мірі фактично пронизує всі сфери людського буття, у демократичному суспільстві пріоритетна роль належить правовому вихованню. Внаслідок цього необхідно говорити про правову культуру як результат комплексної правовиховної роботи, головну умову демократизації суспільства, подолання рецидивів тоталітарного режиму та розбудови демократичної, правової держави.

8. Сучасні соціально-економічні, політико-ідеологічні, державотворчі та інші зрушення, конституційна, правова, політична та адміністративна реформи, що відбуваються нині в українському суспільстві, вимагають нового підходу до питань юридичної освіти та перегляду критеріїв оцінки базових засад правового виховання взагалі.

9. У процесі правового виховання на зміну марксистським класовим поняттям, політизації навчально-виховної діяльності, повинна прийти нова ідеологія, основана на глибоких народних традиціях, кращих зразках світової культури і спрямована на розбудову Української правової держави.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Після прийняття Конституції України проблеми розбудови правової держави набули нового стратегічного теоретичного і практичного значення. До цього часу ще чітко не сформульовано концепцію Української правової держави, її ознаки, принципи, що відповідають таким вимогам, як незалежність, суверенітет, демократичність; ще не розв'язані завдання перехідного періоду, не обґрунтована логіка переходу нашої держави від тоталітаризму до демократії, ще немає наукового обґрунтування відповіді на запитання: яку ж державу ми будуємо?

В українському суспільстві існують досить суперечливі відповіді на ці питання. Думки з цього приводу коливаються від бажання повернення у соціалістичне минуле до рекомендацій побудови ліберального суспільства з економікою, вільною від державного втручання. Але, не зважаючи на такі популярні погляди, серед більшості населення країни та її політиків утверджується думка про те, що ми повинні цивілізованим шляхом здійснювати європейський вибір, повернутись до нашої національної ідентичності [156].

Практичні заходи щодо розбудови української демократичної, правової держави сьогодні стикаються зі значними труднощами: з одного боку, з тим, що сучасна правова держава розбудовується в умовах подолання залишків тоталітарної, адміністративно-командної системи та становлення глобального світу, а з іншого — перехід до демократичних форм суспільного життя гальмується не розв'язаними серйозними проблемами у політичній, економічній, соціальній сферах. Це і спрямовує подальше дисертаційне дослідження проблеми розбудови української держави як суверенної, правової, у контексті становлення правової культури населення.

2.1. Концепція правової держави в контексті розвитку сучасної правової культури

Перш ніж розглянути питання про правову державу, ми повинні з'ясувати що таке „державна”, тим більше, що у науковій літературі не існує однозначного підходу до розв'язання цього питання. „Скільки існувало державознавців і філософів — стільки існувало визначень держави” [57, с. 36]. Як вважає С. Селиванов, відсутність єдиного підходу та науково обґрунтованої відповіді на питання, що ж є „державна” приводить „або ж до перебільшення ролі держави як державного апарату на чолі з політичним керівництвом, або ж сприйняття держави як певного зла, від якого необхідно відмежуватися” [199, с. 304].

К. Маркс вважав, що державна — це „форма у якій індивід, що належить до пануючого класу, здійснює свої загальні інтереси, і в якій все громадянське суспільство даної епохи знаходить своє зосередження” [131, т. 3, с. 63]. Пізніше Ф. Енгельс конкретніше визначив поняття державна, що відповідало сутності класового погляду на державу: „державна є не що інше, як машина для пригнічення одного класу іншим” [57, т. 22, с. 200-201]. Класова сутність держави була провідною і при визначенні держави В.І. Леніним: „державна це є машина для підтримки панування одного класу над іншим” [116, т. 39, с. 268]. Розглядаючи державу з точки зору класовості та партійності, характеризуючи її насильницьку сутність як визначальну, ці визначення охоплюють собою тільки тоталітарні держави, що спрямовані проти людини і не охоплюють собою цивілізаційні феномени народовладдя, загальнолюдські цінності, права людини, тощо.

У ХХ ст. найбільш поширеними були концепції тоталітарної та ліберально-демократичної правової держави, що відрізняються одна від одної і ґрунтуються на принципово різній методології. Тоталітарна державна керувалася тоталітарною ідеологією верховенства політики над правом, пріоритетом держави над особою. У неї відсутній механізм обмеження всевладдя держави. У правовій державі визначальним є верховенство права, правового закону, які пов'язують державу з правом, виступають інструментом захисту людини від свавілля держави.

Сьогодні є різні погляди на державу, визначення її поняття та розуміння сутності. Держава — це: „Сукупність людей, території на якій вони проживають і суверенної у межах даної території влади” [281, т. 2, с. 80]. У цьому розумінні поняття держава є тотожним поняттю країна і відповідає вимогам міжнародного права. „Держава — первинний і основний суб’єкт міжнародного права, а також учасник міжнародних відносин” [233, с. 52]. Таке визначення більше відповідає контексту дослідження, але не розкриває інших цивілізаційних ознак держави.

Держава — організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян, акумулюючи у своїх руках владні повноваження держава політично інтегрує суспільство і представляє його як у внутрішніх, так і у зовнішніх стосунках [281, т. 2, с. 80].

Дж. Алмонд вважає, що держава — це „нормативний центр політичної системи, її границя та виправдання” [282, р. 6], „особлива форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суб’єктом і здійснює управління суспільством на основі права за допомогою спеціального механізму (апарату)”; „організація суверенної політичної влади, яка діє у відношенні до всього населення на закріпленій за нею території, використовуючи право і спеціальній апарат примусу”, „особлива організація політичної влади, яка здійснюється у певній країні і виражає загальні інтереси різноманітних соціальних груп, які утворюють населення [234, с. 432]; „апарат, машина для управління справами класового суспільства і переважно в інтересах економічно пануючого класу [88, с. 68]. Не всі з цих визначень, на нашу думку, зосереджують увагу на сутності держави. Все ж більшість із них містять раціональне зерно, яке часто ігнорувалось догмами марксистсько-ленінської ідеології. Адже традиційно держава досліджувалася як „державо-апарат”, „державо-комуна”, „державо-диктатура” [230, с. 15].

Наведені визначення загального поняття держави уможливають зрозуміти сутність держави в цілому, пояснювати, відслідковувати та прогнозувати майбутнє держав, існування яких залежить від єдності таких системоутворюючих ознак, як: 1) наявність національно-територіальної соціальної єдності громадян, яка зумовлює сучасний поділ людства, міжнародного співтовариства на відповідні національні держави; 2) функціонування цієї єдності за законами політичного розвитку, дія яких зумовлена єдністю і боротьбою економічних інтересів та інтересів приватної власності, що створює умови для незалежного існування як окремої особи, об'єднань громадян, так і суспільства; 3) існування апарату публічної влади та управління як прояву загальної та спільної для всіх соціальних інститутів самоорганізації національно-територіальної єдності громадян, зумовлене законами політичного розвитку” [230, с. 15].

Враховуючи сучасну міжнародну практику визнання та прийняття до світового співтовариства новоутворених держав в умовах глобалізованого світу, на наш погляд, в обсяги наведених визначень необхідно ввести і таку ознаку: — визнання міжнародним співтовариством за ознаками повного суверенітету (політичного, економічного, військового) та його легалізація в інфраструктурі міжнародних політичних інститутів.

Але у чому ж полягає особливість правової держави? В.С. Нерсесянц вважає, що правова держава є “правовою формою організації і діяльності публічно-політичної влади і її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права, носіями права і свобод людини й громадянина”. Вона не лише одна із вищих здобутків людства, покликаних утверджувати гуманістичні цінності у її взаємовідносинах з особою, а й практичний інструмент забезпечення та захисту життя, здоров'я, честі, свободи, гідності особи, форма здійснення народовладдя, політична організація громадян, що функціонує на основі права, інструмент захисту і забезпечення прав, свобод, обов'язків кожної особи” [157, с. 169].

В.А. Бачинін вказує на такі головні ознаки держави, що загалом охоплюють її сутність, як правової та демократичної:

1) пріоритет права над владою. Передбачається наявність системи виважених правових обмежень діяльності органів державної влади. Норми права блокують можливість свавілля влад, запобігають будь-яким намаганням держави втручатися у особисте життя законослухняних громадян;

2. Пріоритет природного права над позитивним правом [16, с. 70].

Але загалом, майже всі вчені, серед головних ознак правової держави називають: „верховенство правового закону; реальність прав і свобод індивідів; організацію та функціонування суверенної державної влади” [255, с. 229].

В основі чинного в державі законодавства є принцип невід’ємності і непорушності природних прав і свобод людини. Природне право є найважливіша суспільна цінність, що захищається позитивним правом. Закони тільки підтверджують, що природне право не дарується державою, а споконвічно від природи належить самій людині. Пріоритетне положення природно-правових норм і цінностей заставляє систему позитивного права взаємно адаптуватися і урівноважувати між собою три групи інтересів, що йдуть від держави, громадянського суспільства і особистості [16, с. 76-77].

Є багато різних поглядів, визначень правової держави, але безперечною є її орієнтування на природне право, на захист прав і свобод людини, на розвиток демократичних основ функціонування суспільства. Тому в контексті цього дослідження правову державу можна визначити як таку організацію, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорона і захист основних прав людини, де на основі демократії існує розвинена і несуперечлива правова система, функціонує режим конституційного правління на засадах поділу державної влади із ефективним механізмом стримувань та противаг різних гілок влади, взаємодією і взаємоконтролем, із розвиненим соціальним контролем структур влади, що ґрунтується на суверенітеті держави та загальнолюдських цінностях.

Розкривши головні питання про поняття держави, зміст та ознаки правової держави, ми можемо ґрунтовніше зупинитись на питаннях української правової державності, її ознак, труднощів у розбудові.

Питання про розбудову власної демократичної держави визрівало у нашому суспільстві поступово і було зумовлено кількома причинами:

1) критика сталінізму, як фундаменту тоталітарному режиму, сприяла обґрунтуванню концепції переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну; актуалізація законності та соціалістичної демократії уже в 70-х роках створили умови для розробки концепції побудови правової держави при соціалізмі;

2) у 60-х—70-х роках зароджується опозиційний, дисидентський рух, що поширює правозахисні ідеї та необхідність розвитку демократії, орієнтування нашого народу на цінності, проголошені Загальною декларацією прав людини 1948 р., на Заключний акт Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., у поєднанні з правом кожного народу на національне самовизволення;

3) проголошення на державному рівні у 80-х роках курсу на перебудову, демократизацію, що сприяло розробці радянськими вченими концепції про соціалістичну, правову, демократичну, соціальну державу, про форми, методи та шляхи її реалізації.

Нарешті наше суспільство дістало реальну можливість орієнтації в своєму розвитку на досягнення світової цивілізації, зокрема в галузі захисту прав та свобод людини, наповнення новим змістом суверенітету народу та держави, верховенства правового закону тощо.

У Конституції України основні принципи розбудови держави і суспільства закріплені на основі концепції природного права, що є провідною в філософії права. Відповідною є і нова стратегія розвитку української держави, що спирається на загальнолюдські цінності. Специфіка її полягає у тому, що висхідний правовий основопочаток, у ст. 3 Конституції України відбито у правах і свободах людини: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”, „Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави”. Це властиве Конституції України людиноцентричне праворозуміння можна охарактеризувати як таке, що відповідає європейським та світовим стандартам.

Основні ознаки держави України відображені у ст. 2 Конституції (суверенітет, територія), ст. 5 та 6 (публічна влада), 8 (право), 10 (державна мова), 20 (державні символи) тощо. Тож, з наведеного очевидно, що теоретичні уявлення про державу знаходять своє практичне відображення і в законодавстві держави.

Не дивлячись на те, що в ст. 1 Конституції України наша держава проголошена як демократична, правова, соціальна, фактично ми ще не маємо такої держави, але її розбудова розглядається як стратегічна мета, бажаний ідеал. Хоча й більшість положень Конституції України взагалі відображають здебільшого прагнення законодавців, а не реальний стан речей.

Дійсно, демократична, правова держава, що розроблялася в юридичній науці наприкінці ХХ ст., поки що залишається теоретичною моделлю, яка немає завершеного реального втілення в жодній країні. Вона поступово втілюється у тих чи інших формах у різних країнах. Але не можна заперечувати той факт, що у нашій державі відбулися значні переміни. Так, у нас є Конституція, яка за своїми основними показниками відповідає самим вимогливим критеріям дійсної демократії; з'явилась низка кодексів, достатньо численне законодавство, що базується на сучасних демократичних засадах тощо.

Конституційний досвід правових держав і наш власний свідчать про те, що основні закони та принципи нашої державності мають ґрунтуватись на природному праві, захисті невідчужуваних і невід'ємних природних прав людини, якими є право на життя, право на неушкодження тілесних органів, право не піддаватися жорстокому, нелюдському поводженню, право не утримуватись у рабському стані, право на свободу думки, совісті, релігії, на свободу переміщення тощо.

Виходячи з зазначеного, можна дати таке визначення правової держави — це держава, яка складається з громадян, які володіють високою правовою культурою, формують державну владу, яка є демократично організованим і повністю належним громадянському суспільству апаратом управління, що за допомогою правових законів забезпечує реалізацію суверенних прав і свобод громадян.

Для конкретнішого з'ясування сутності правової, соціальної держави у контексті правової культури проблем її розбудови, зупинимось на розгляді найважливіших, з погляду сучасного стану розвитку сучасної цивілізації ознак правової держави.

Провідною ознакою правової держави є концепція прав людини, яка визначила гуманістичну спрямованість держави, як демократичної, правової. Демократично орієнтовані громадяни усвідомили актуальність положень Загальної декларації прав людини про те, що ігнорування та нехтування правами людини призводить до тоталітаризму, до актів варварства, тероризму, які ігнорують провідні цінності людини.

Сучасний період розвитку нашого суспільства характеризується розширенням міжнародних відносин у сфері захисту прав людини. Україна дедалі більше включається у цей цивілізований процес. Тому вона зобов'язана узгодити своє законодавство зі стандартами міжнародного права. Якщо проаналізувати положення Міжнародного Пакту про громадські і політичні права, то там зазначено, що „кожна країна, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язана: а) забезпечити будь-якій особі права і свободи, які визнано у цьому Пакті; б) забезпечити, щоб право та правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими адміністративними чи законодавчими владами або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту; в) забезпечити застосування компетентними владами засобів правового захисту, коли вони надаються” [146, с. 48].

У Конституції України не лише проголошуються і декларуються права людини, а й чітко відпрацьовані механізми, процедури, що покликані забезпечити їх реалізацію, у той час як тоталітарна держава декларативно проголошувала широкий набір прав і свобод, але не забезпечувала їх реалізацію. Тому лише зв'язок цих двох компонентів — проголошення прав і свобод людини та створення юридичних механізмів їх забезпечення свідчить про справжній демократизм держави [172, с. 20].

Суттєвою ознакою правової держави є ідея примату права, що властива кожній демократичній державі. Право має становити собою мету і засіб діяльності. Правова держава зобов'язана забезпечити верховенство права за умов реалізації законотворчої та правоохоронної функцій.

У правовій державі чітко визначені як форми, шляхи та механізми діяльності, так і межі свободи громадян, що гарантуються правом. Це означає, що держава пов'язана правом; вона може розробляти і приймати той чи інший закон, але сама, в свою чергу, зобов'язана діяти у рамках цього закону, підкорятися йому. Тобто, держава, що видала закон, зобов'язана поважати цей закон до того часу, поки він існує і продовжує функціонувати, хоч вона і має повноваження його переглянути і навіть відмінити. Власне це значною мірою забезпечує правовий характер держави.

Важливою ознакою правової держави є справжнє народовладдя. Згідно з ст. 5 Конституції України: „Носієм суверенітету і джерелом державної влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоуправління”. Народ сам виражає свою волю у формі референдумів, чи через своїх представників, обраних до Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування та через Президента України. Народовладдя покликане забезпечити організацію і функціонування державної влади на засадах гуманізму, справедливості, реалізації волі народу.

Провідним принципом народовладдя є поділ влад, який безпосередньо пов'язаний із принципом верховенства права і забезпечує його фактичну реалізацію. Досвід показує, що демократична, правова держава може бути створена на основі принципу відокремлення державної законодавчої влади від виконавчої та судової. Це особливо важливо, оскільки відомо, що радянська наука про конституційне право багато років боролася з цим принципом. Однак нинішнє становище нашої держави і міжнародна практика довели усю згубність наслідків, породжуваних нехтуванням цього принципу.

Поділ влад — важлива умова формування правової держави, її провідний конституційний принцип, в основі якого є ідея деконцентрації державної влади.

Соціальна сутність цього демократичного принципу полягає у тому, щоб запобігти можливості зосередження повноти влади в руках якої-небудь однієї гілки влади чи в одному органі, і при цьому, щоб даний поділ був гарантом політичної свободи особи, створював умови для свідомої участі громадян в управлінні державою. Міра втілення в державну структуру принципу поділу влад — показник правового характеру держави, а його реальне функціонування — необхідна риса правової держави. На цій підставі розрізняють президентські та парламентські форми правління.

Особливо важливою ознакою української держави, що потребує високої політичної і правової культури населення та владних структур є принцип взаємної правової та соціальної відповідальності держави і людини.

Взаємна відповідальність особи і держави — невід’ємна ознака правової держави. У недемократичній, тоталітарній державі визнається тільки відповідальність громадянина перед державою. Держава неначе дарує громадянам права і свободи і визначає їх статус. У правовій же державі, навпаки, акцентується на відповідальності державних органів і посадових осіб перед громадянами за досягання на їх права і свободи. Ця відповідальність набуває конкретного змісту лише за наявності відповідних нормативно-правових актів, що закріплюють процедуру залучення до неї посадових осіб, винних у порушенні прав і свобод громадян.

Принцип взаємної відповідальності набуває конкретного змісту лише за наявності відповідних нормативно-правових актів, що закріплюють процедуру контролю за посадовими особами, які порушують права людини. І навпаки, кожний громадянин має нести відповідальність перед державою за порушені закони, має чіткі та конкретні зобов’язання перед державою.

Отже, на перше місце у відносинах між державою і особою ставляться принципово нові положення: самообмеження державної влади, владних структур щодо людини та громадянина, відповідальність держави перед громадянином, пріоритет цінностей останнього перед усіма іншими цінностями та інтересами.

Ще одна складова конституційного положення про демократичну, правову державу, це розгляд її як „соціальної держави”.

Згідно з Конституцією (ст. 1) наша держава є соціальною. Тобто, вона є такою державою, у якій її обов’язки полягають не лише в справі забезпечення внутрішнього порядку і зовнішньої безпеки, а й у відповідальності за добробут громадян. Йдеться про законодавче та правове забезпечення соціального захисту громадян.

Її розбудова потребує осмислення, високої правової культури громадян України та особливої уваги дослідників. „Соціальна держава — це насамперед структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак”, — вважає О.В. Скрипнюк [208, с. 42]. Вона має реально гарантувати „достатній життєвий рівень для кожного громадянина, соціальну рівність можливостей, надання соціальної допомоги” [207, с. 187]. Такі вимоги не мають бути приватною справою окремих політиків чи науковців, а мають стати законним обов’язком держави виконувати вимоги Всезагальної декларації прав людини (ст. 11), Міжнародного пакту про соціальні, економічні і культурні права, в яких передбачено право кожного на гідний людини життєвий рівень для неї самої і для її сім’ї (достатнє харчування, одягу, житло і безперервне покращання умов життя). Здійснення такої діяльності й визначає гуманний зміст сучасної соціальної держави, в якій людина, її життя, здоров’я, честь і гідність, недоторканність визнаються найвищими соціальними і гуманітарними цінностями.

Головні функції соціальної держави націлені на захист соціальних прав громадян, активізацію діяльності держави у сфері розподілу і управління в соціальній сфері. Забезпечення права людини на освіту, працю, медичне обслуговування, гарантування для неї соціальної справедливості, здійснення широко-масштабних соціальних програм, націлених на вирівнювання соціального стану населення потребує не тільки правового забезпечення, а й свідомої участі громадян у розв’язанні цих завдань, високої правової культури. Тобто, це та сфера

соціальних відносин, де „в соціальній діяльності держави панує принцип справедливості, тенденція до фактичної рівності” [9, с. 9].

Особливого значення у сучасний період розбудови демократичної, правової, соціальної держави набуває громадянське суспільство, рівень його розвитку та зрілості. З огляду політичного ідеалу держава повинна базуватися на громадянському суспільстві, а не домінувати над ним. І це за умови, коли права людини і громадянина розглядаються як цінність, а їхня гарантія як одна з головних соціально-політичних функцій соціально-правової держави.

Ідея правової держави ґрунтується на ідеї обмеження державної влади людською особистістю, її невід’ємними правами, а також нормативно-інституціональним гарантуванням цих прав. Але щоб щось гарантувати, необхідно щоб воно було в реальності. А це означає, що право, як форма відносин між людьми, має знайти своє здійснення за межами держави, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як провідна цінність, якщо не всіма і не кожним, то у всякому разі більшістю.

У сучасних умовах у відносинах громадянського суспільства і держави виникає багато додаткових проблем. І справа не тільки у тому, що у нас відносини між ними не упорядковані належним чином, а й у тому, що громадянське суспільство лише будується, і його провідні інститути ще не достатньо розвинені.

Отже, можна дійти висновків:

1. Правова держава для України поки ще не є реальність, а певний ідеал, що має програмне значення, до якого наш народ має поступово наближатись, шляхом здійснення конституційної, правової та політичної реформ.

2. Становлення соціально-правової державності в Україні — це процес тривалий, що має власну, відмінну від західних держав, логіку розбудови та розвитку. Це процес формування правової, соціальної держави на базі ще зовсім слабо розвиненого громадянського суспільства.

Виходячи з зазначеного, можна дати таке визначення правової держави — це держава, яка складається з громадян, що володіють високою правовою

культурою, формують державну владу, яка є демократично організованим і повністю належним громадянському суспільству апаратом управління, який за допомогою правових законів забезпечує реалізацію суверенних прав і свобод громадян.

3. Втілення ідеалу демократичної, соціально-правової держави передбачає:

по-перше, обов'язкову наявність трьох головних елементів — демократії (як форми політичного режиму, підкріпленого високим добробутом громадян); законності (що утверджується в суспільстві); соціальної справедливості (принаймні, з юридичної точки зору);

по-друге, проголошення соціально-правової держави в Україні можливе лише за умови підвищення правової культури населення;

по-третє, на шляху наближення до ідеалу соціально-правової держави в Україні, очевидно, повинні змінитися відносини між державою й особою: потрібно формувати психологію громадянина, а не підданого. Ідеал соціально-правової держави постав як необхідність подолання взаємного відчуження особи й держави, держави й суспільства.

4. Українська держава, як суверенна та незалежна, може існувати лише як демократична і правова. Альтернатива передбачає, або ж повернення до радянського минулого, відновлення тоталітарного режиму, або ж взагалі втрату незалежності і суверенітету.

2.2. Глобалізація правової культури та її вплив на суверенітет держави

В епоху глобалізму особливого значення набуває така української риса правової держави як суверенітет.

Суверенітет означає, що юрисдикція держави поширюється на всю територію і на всіх людей, що проживають на цій території. Лише суверенітет надає право державі встановлювати зв'язки з іншими державами, захищати і реалізувати власні інтереси. Державний суверенітет передбачає такі принципи, як

єдність і неподільність території, недоторканність її кордонів і невтручання у внутрішні справи.

В останні роки місце і роль держави як головного суб'єкта влади у міжнародному масштабі, носія суверенітету, її перспективи піддаються переоцінці у зв'язку із глобальними процесами і зрушеннями, які відбуваються на міжнародному рівні. Завдяки глобалізації розмиваються кордони між різними державами, їх економіками, культурою, нормами життєдіяльності: уряди окремих держав, їх громадяни, втратили виключну монополію на проведення власної політики, яка набула міжнародно-правового характеру. Все менше залишається тих сфер життя, де уряд окремої держави міг приймати рішення, яке б не враховувало зовнішньополітичної сфери. Це насамперед проявляється у зростанні економічної та політичної інтеграції, регіоналізації, утворенні різних міжнародних урядових та неурядових організацій, роль яких все більше зростає. Все більший вплив на функціонування держав в умовах глобалізації міжнародних відносин чинять транснаціональні корпорації. Вони реалізують свої власні завдання та цілі самостійно, пересікаючи національні державні кордони, діючи за своїми правилами. Їх діяльність створює багато проблем для окремих держав, впливає на сферу їх діяльності і перебирає на себе окремі повноваження та змінює традиційну роль держав.

Результатом діяльності транснаціональних корпорацій є той факт, що зростання добробуту простих громадян, їх можливість впливати на політику держави більше не залежать лише від тієї чи іншої держави. Ці зрушення та переміни потребують відповідного рівня правової культури громадян, щоб адекватно осмислити особливості сучасної епохи, місця нашої держави в системі глобалізованого світу.

І дійсно, багато хто із західноєвропейських вчених ставить під сумнів роль суверенної національної держави як центрального суб'єкта міжнародних відносин [167, с. 351]. Вони вважають, що „поняття національної держави в епоху глобалізму уже не відповідає новим — глобалістським суспільним реаліям” [351, р. 136], „у вік глобальної імперії людини національний суверенітет

являє собою головне гальмо на шляху її спасіння” [287, р. 224], сучасні тенденції суспільного розвитку, що пов’язані з процесом глобалізму, значно підривають інститут держави, „глобалізація завдає смертельний удар суверенним державам” [132, с. 68]. Головний аргумент полягає в тому, що в сучасних умовах автаркія заважає поступу держави до всесвітньої спільноти та основ сучасного прогресу. Під тиском глобальних процесів у світі відбувається послаблення внутрішніх суспільних структур суверенних держав і здатність націй-держав контролювати свою долю значно скорочуються [243, с. 267]. Внаслідок глобалізації всіх сфер суспільного життя, панування державних форм поступово втрачає своє значення, вважають інші науковці, „кинуто виклик суверенності урядів, їх здібності щодня здійснювати політичне керівництво суспільством”. „Держава втратила монополію на суверенітет, що став приналежністю минулого” [288, р. 137], „нова світова система, держави-нації, існування яких загрожує тиск знизу — все більше втрачають владу” [242, с. 109]. Набула популярність ідея про те, що „державна” концепція міжнародних відносин в умовах глобалізації міжнародних відносин застаріла, і погляд на державу як на головний суб’єкт міжнародних відносин не відповідає реальностям сучасного світового розвитку: „традиційне поняття національного суверенітету у все більш зростаючій мірі представляється ідеалізованим та наївним, взятим із архіву” [167, с. 432].

Але усвідомлюючи значимість всіх реалій сучасності, здається передчасно відмовлятися від національного суверенітету держави. Звичайно, відбувається певна модифікації параметрів національного суверенітету внаслідок інтенсифікації процесів інтернаціоналізації, універсалізації, особливо за такими питаннями, як інвестиційна політика, кредити, торгівля, організована міжнародна злочинність, що приймаються далеко за межами їх власних держав, іншими урядами, чи міжнародними організаціями.

В умовах глобалізму поняття суверенітету, його змісту та реалізації набуває специфічного характеру. Не зважаючи на суверенний характер, державна влада все ж не є абсолютною і зазнає певних обмежень, як у внутрішній, так і у

міжнародній сферах. Проте, таке обмеження не можна плутати з порушенням суверенітету, яке є неприпустимим. Держава зберігає суверенітет влади на власній території, але паралельно національному суверенітету розширюється зона впливу міжнародних організацій. Як член міжнародної спільноти, держава знає певних обмежень. Вона обмежена: 1) правами і свободами людини, які становлять сферу самовизначення особи, куди не втручається держава, але гарантувати реалізацію яких вона зобов'язана; 2) суверенітетом народу, який покладено в основу державного суверенітету; 3) національними інтересами та безпекою держави, які визначають зовнішньополітичну діяльність державної влади; 4) законом, який регулює відносини в державі і, зокрема, визначає повноваження кожної з гілок державної влади, а також загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права, згідно з якими здійснюється зовнішньополітична діяльність державної влади [183, с. 9].

Крім обмежень у внутрішній сфері, існують обмеження й у зовнішній сфері діяльності держави. Обґрунтованими видаються твердження про те, що межами державної влади є рамки національної політичної системи, міжнародне правове поле, розмір якого визначений сумою підписаних угод, договорів, нормами ратифікованих положень міжнародного права [7, с. 21], суверенітетом та інтересами інших держав. Проте, у будь-якому випадку держава не може бути позбавлена суверенних прав і, зокрема, здатності самостійно встановлювати їхній обсяг. Як засвідчує історичний досвід, поки що „суверенна держава, державна незалежність для будь-якого народу є цінністю абсолютною, самою по собі незмінною” [199, с. 40].

Ще однією умовою, крім добровільності, при укладенні міжнародних договорів, які обмежують суверенні права держави, є вимога збереження за державою права відмовитися від прийнятих обмежень в односторонньому порядку.

З юридичного боку, суверенітет може знаходити своє вираження у обсязі компетенції (широті повноважень) держав, територіальній цілісності та єдності, наявності населення, незалежної влади. В сучасних умовах важко зберегти ці показники у незмінному вигляді, і такий суверенітет існує лише як відносний.

Суверенітет держави обмежений внутрішнім правом (у правовій державі) і міжнародним правом через його імплементацію у внутрішнє право. Тому постає складне для розв'язання запитання — де та міра правового обмеження компетенції держави, коли вона втрачає свій суверенітет як суб'єкт міжнародного права? У межах сучасного міжнародного права не існує можливості так впливати на суверенітет держави, що призвело б до його повного зникнення.

Держава, що реалізує свій суверенітет у зовнішньополітичній сфері за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права, не зазнає через це порушень. Порушенням суверенітету було б втручання у справи, які належать лише до власної компетенції держави. Обмеження, які виникають з міжнародних договорів, повинні мати добровільний характер. Тільки з добровільно укладених угод виникають обмеження суверенітету держави.

В інших випадках йдеться про його порушення. Звичайно, порушення державного суверенітету є і залишиться у майбутньому протиправним діянням, але і зловживання суверенітетом також підриває визнання прав людини і ставить під загрозу мирне життя. Так, громадянські війни і злочини проти людини та людяності не є вже сьогодні внутрішньою справою окремої держави, а справою низки міждержавних міжурядових та неурядових правозахисних організацій. Так, ООН являє собою систему міжнародних організацій суворо міждержавного характеру, в яких суверенітет держави не входить у суперечності з повноваженнями міжнародних організацій.

Особливого значення розуміння проблеми суверенітету набуває у взаємодії держави та міжнародних організацій. Держава і міжурядові організації як суб'єкти міжнародного публічного права знаходяться у певній взаємодії, що неминуче призводить до зміни їх правового статусу і по-новому ставить питання про співвідношення державного суверенітету і елементів над національності в компетенції міжурядових організацій. З цього положення робиться не завжди правильний висновок про втрату окремими державами суверенітету під натиском міжнародних організацій.

Залучення держав у міжнародні організації не означає, що вони відмовляються від власного суверенітету на користь цих організацій. Держави, пристосовуючись до нових світових реалій, шукають шляхи і засоби реалізації своїх власних інтересів. Міжнародні організації створюються суверенними державами для розв'язання певного комплексу специфічних проблем, які не може вирішити окрема держава: забезпечення міжнародної безпеки, координація економічної політики індустріально розвинених країн, вплив на культурну та соціальну політику тощо. Саме для цього були створені і функціонують ООН, Інтерпол, Міжнародна організація праці, ЮНЕСКО тощо. Всі вони побудовані на демократичних засадах, що передбачають суверенітет та рівність всіх держав, що входять до її складу.

Утворені державами міжнародні міжурядові організації отримують своє власне життя, незалежну від волі і бажання окремих членів, що її утворили. Вони мають власну волю і обсяг повноважень, необхідних для виконання їх власних функцій, і перебирають на себе окремі функції, що їм делегують окремі держави. В умовах глобалізму „Суверенність відчужується і розподіляється, але держави нових ролей, навіть якщо вони втрачають владу, отримують функцію узаконення та підтримки інститутів влади, які вони створили через такі передоручення суверенітету [34, с. 239]. Повноваження, якими держави-учасниці наділяють ці організації, не виключають відповідних повноважень держави у тих же самих областях діяльності. Звідси висновок, що міжнародні організації не обмежують суверенітету держав більше, ніж міжнародне право, засноване на угоді держав.

Суперечності між принципами міжнародного права і членством держав у міжнародних організаціях взагалі не існує у тому випадку, якщо статuti організацій передбачають добровільний вихід суверенної держави зі складу організації. Тому не можна погодитись з твердженням, що характер зв'язку держави та наднаціональної організації призводить до повного обмеження державного суверенітету.

Тенденції наднаціональності властиві багатьом міжнародним міжурядовим та неурядовим організаціям системи ООН в умовах глобалізму. Але у їх прагненні до самостійності щодо держав учасниць міжнародного договору нема нічого поганого, якщо вони зумовлені потребами внутрішнього розвитку та міжнародного спілкування. А з іншого боку, не прийнятно таке дистанціювання міжнародних організацій від держав, яке супроводжується відвертим диктатом, їх тиском на суверенні держави, що обумовлено певною політичною кон'юнктурою чи необмеженим впливом міжнародної бюрократії. Розвиток сучасної системи ООН створює умови для цивілізованого компромісу у питанні збереження суверенітету держави і її плідні стосунки із міжнародними організаціями.

Іноді спостерігається спроба окремих західних держав під приводом захисту прав людини нав'язати світовому співтовариству свою систему цінностей, свою волю, втручаючись у внутрішні справи суверенних держав. Часто суб'єктивна оцінка Заходом правозахисної ситуації у певній країні виступає достатньою підставою для політичного тиску, втручання у внутрішні справи суверенних держав. „... Тоталітаризм ідеології прав людини проявляється у висуненні неоліберальної правозахисної ідеї в якості універсальної, але і загальнообов'язкової норми організації соціально-політичного життя”, вважає російський правозахисник С. Рогозін [187, с. 40].

Таким чином, поява елементів наднаціональності в компетенції міжнародних міжурядових організацій в цілому не суперечить розвитку держав як суверенних утворень. „Держави повинні глибше усвідомити їхню подвійну роль у нашому глобальному світі”, вважає Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан. Крім тієї відповідальності, яку кожна держава самостійно несе перед своїм суспільством, держави разом відповідають за наше життя на цій планеті — життя, спільне для громадян усіх країн. Не зважаючи на інституційне сум'яття, яке нерідко пов'язане з глобалізацією, не існує жодного іншого утворення, що конкурувало б з державою чи могло б її замінити [104, с. 9].

Добровільна передача державами (з дотриманням вимог їх формальної рівності як суб'єктів міжнародного права) згідно з міжнародними договорами частини своїх повноважень міждержавним об'єднанням і структурам означає не обмеження їх суверенітету, а лише одну із адекватних і приналежних їм форм здійснення ними дійсного суверенітету, що відповідає вимогам ХХІ ст. З цього приводу Генеральний секретар Кофі Аннан сказав: „Ми повинні пристосувати міжнародні інститути, через які держави керують спільно, до реалій нової доби і знайти адекватну форму здійснення ними своїх повноважень в рамках правової концепції державного суверенітету” [104, с. 17].

Проблема суверенітету держави у даному контексті є співвідношенням компетенцій держави і міжурядових організацій з приводу передачі частини компетенцій державою міжнародним організаціям чи сумісного використання з ними певних спільних функцій. Частина суверенних прав віддається міжнародним організаціям, але і вони, в свою чергу, беруть певні зобов'язання щодо окремих держав. Це і є демократичний взаємовигідний процес, що відповідає вимогам розвитку глобалізації.

Особлива роль правової культури в умовах глобалізму полягає у розв'язанні питання про те, чи стає слабшою та держава, яка ділиться частиною свого суверенітету з міжнародними організаціями і взагалі, що є сильна держава у цю епоху? До цього часу серед вчених і політиків немає єдності у поглядах на питання про сильну державу. Існують різні погляди на розуміння держави як сильної чи слабкої. Важливо визначити, що ж таке сильна держава, який вона має політичний та юридичний зміст. Сильна держава — це або ж демократична держава, що має ґрунтовну легітимність, або ж авторитарна, тоталітарна держава з її адміністративно-командними методами управління та популістською політикою. Авторитаризм, як і взагалі всяка насильницька форма управління, зможе на певний час забезпечити стабільність і порядок в суспільстві і навіть сприяти його розвитку. Історія має цьому підтвердження. Але якщо в державі немає свідомої підтримки населенням її політики, вона приречена на загибель. І на це дала відповідь історія.

„Сильна держава — це держава, яка функціонує ефективно і здатна протистояти тиску з боку конкуруючих економічних та політичних груп влади, та діє в інтересах всіх людей, що складають національну державу”. „...слаба держава — держава, в якій не забезпечуються державні та приватні послуги, необхідні для людського розвитку” [14, с. 1]. Сильна держава — це така держава, яка здатна „послідовно і неухильно реалізовувати точно визначене коло функцій, що поставило перед ним суспільство” [140, с. 13]. Загалом, сильна держава в цивілізованому розумінні цього слова — це така держава, яка знає тільки одну владу і одну силу — владу закону та силу права.

Держава особливо сильна тоді, коли її громадяни відзначаються як високою політичною і правовою культурою, так і активною участю в управлінні державою. Про це ще у свій час писав В.І. Ленін: „...державна сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо” [116, с. 84]. Але це не означає, що „будь-яка кухарка може керувати державою”. Управлінська діяльність, не менше чим будь-яка інша професія вимагає високого професіоналізму, правової та політичної культури кожного. Особиста причетність будь-якого громадянина до загальнодержавної політики, відповідальність за стан справ у державі, представляє собою необхідну умову та передумову формування сильної держави.

Свідома, компетентна власна участь кожного громадянина у суспільних справах, дійова підтримка ними курсу держави опирається на високу правову і політичну культуру населення. Де немає високої політичної та правової культури громадян, там з'являється політична та соціальна пасивність, скептицизм, держава втрачає свідому підтримку своїх громадян, а це означає, що вона не може бути по-справжньому сильною. Звідси і виникає об'єктивна зацікавленість держави в укріпленні довіри громадян до своєї політики та до діяльності владних інститутів.

Саме правова держава має сприяти розгортанню ініціативи і самодіяльності громадян, підвищенню їх правової та політичної культури, залученню широким масам населення до державобудівничого процесу. Лише на цій основі мож-

на досягти соціальної злагоди між урядом і народом різними гілками влади, яка вкрай необхідна сьогодні нашій країні. Без єдності, злагоди та взаєморозуміння не можливо зберегти порядок і спокій у суспільстві, а навпаки, буде посилюватися протиборство різних політичних течій і сил, відчуження державного апарату від громадянського суспільства.

Як зазначалося, держава основана на силі, але у правовій державі сила узаконена, вона строго підпорядкована нормам права. Так, відповідаючи на питання про те, що первинне — право чи держава, німецький дослідник Г. Хенкель відповів „ держава є право як нормуюча діяльність, а право є держава як унормований стан” [288, р. 74]. Держава стає правовою саме тому, що підпадає під владу права, опирається на його владу. З цього огляду можна говорити про верховенство права. Як зазначав Л. Дюги: „держава є не що інше, як сила, віддана на служіння праву” [56, с. 349].

У концепції сильної держави як у теорії, так і на практиці, є опоненти. Сильна держава інколи викликає нерозуміння, сумнів, а то і відверте несприйняття в суспільстві. Така держава не влаштовує тих, хто добре почуває себе в умовах безвладдя та правового хаосу. Так, представники олігархічного капіталу взагалі проти сильної держави, яка суперечить їх інтересам. Як вважає радник Президента України А. Гальчинський, що олігархізація суспільства та демократія — це антиподи: „якщо залишається незмінним олігархічний фундамент суспільства, і відтворювана на його основі політична еліта, то держава по своїй суті буде залишатися тоталітарною. Олігархічна основа суспільства і тоталітаризм — зв'язані поняття” [31].

З іншого боку, частина інтелігенції вбачає в сильній державі загрозу правам людини, розвитку демократії. Посилення ролі держави вони розглядають як повернення до тоталітарного минулого, до командно-адміністративних методів господарювання, пригніченості людини бюрократичною машиною. Сильну державу вони часто ототожнюють з поліцейською. Дійсно, небезпека реставрації тоталітарної держави ще не минула, але тут потрібно переглянути саму концепцію сильної держави, її провідні риси та демократичні принципи.

Що ж сьогодні у цьому плані можна сказати про українську державу? Сильна це держава чи слабка? До слабких держав, „пасивних об’єктів глобалізації”, крім більшості країн третього світу, тепер належить Україна, а також інші країни СНД, Балтії і колишні соціалістичні країни Східної Європи. В ідеалі Україна має бути демократичною, правовою державою. Лише на цій основі вона зможе ефективно розв’язувати поставлені перед нею проблеми, бути сильною і залишатися суверенною. Існуючі прорахунки в діяльності держави, не завжди висока ефективність проведених нею реформ можна списати на труднощі зростання та розбудови демократичного суспільства. Але і цього недостатньо, щоб отримати позитивну відповідь про сильну державу. З цього погляду українська держава є слабка держава.

Зі своїми завданнями вона не завжди і не цілком справлялась вчасно і ефективно, можливо тому, що українська держава — це є молода держава. Вона ще не досягла в достатній мірі покращання справ в економіці, у проведенні соціальних реформ, покращання у сфері правового виховання, підвищенні рівня правової культури населення, не достатньо гарантує захист прав і свобод людини, поки що не може підвищити добробут населення, подолати корупцію та організовану злочинність в країні.

Отже, можна дійти висновків:

1. Під тиском глобальних процесів, історичних умов суспільного розвитку, зміст поняття суверенітету принципово міняється, набуває якісно нового значення у правосвідомості кожної людини і розглядається в аспекті міжнародної діяльності та у контексті взаємодоповнення міжнародного та внутрішнього права. Вони потребують адекватного відображення та оцінки з боку населення, якісно нової правової культури громадян.

2. Сучасні тенденції суспільного розвитку, що пов’язані з процесом глобалізму, значно впливають на інститут держави. Але усвідомлюючи значимість всіх реалій сучасності, здається передчасно відмовлятися від її національного суверенітету. Держава зберігає суверенітет на власній території, але паралельно йому розширюється зона впливу міжнародних організацій. Діалектика сувере-

нітету держави проявляється в тому, що, віддаючи частину власних владних повноважень на користь міжнародних організацій, держава долає ознаки автаркії і не втрачає суверенітет, а тільки його закріплює, посилює роль і авторитет нашої держави у всьому світі.

3. Процес розмивання суверенітету держави болісно сприймається кожним громадянином. Але всі мають усвідомити, що сьогодні людство живе у зовсім інших умовах, і має діяти відповідно до тих змін, що відбуваються у світовому масштабі. Від кожного громадянина вимагається розширити горизонти власного світогляду, зрозуміти складну архітектуру сучасного плінного світу, і власне місце і цьому світі. Тому кожен громадянин має підняти на такий рівень правову культуру, щоб зрозуміти особливості розвитку сучасного світу, що відбувається під впливом глобалізації, і прийняти ті загальновизнані демократичні, загальнолюдські цінності за якими живе цивілізований світ.

4. Розглядаючи питання про сильну державу в сучасному глобалізованому світі кожен громадянин України має зрозуміти, що сильна держава це демократична держава, яка знає лише одну владу і одну силу — владу закону та силу права. Сильна держава, це правова держава і її сила залежить насамперед від народної підтримки курсу уряду. Тому для посилення ролі держави у розв'язанні складних питань необхідно передусім: згуртованість, висока правова культура громадян, свідомо підтримка населенням політичної та правової реформи, курсу держави на європейський вибір.

2.3. Проблеми становлення та розвитку правової культури в Українській державі

Ми розглянули поняття правової культури, її структуру та зміст у контексті становлення сучасної демократичної, правової держави. Тепер окреслимо головні проблеми, що виникають перед державою у процесі її розбудови як демократичної, правової, соціальної, в умовах глобалізації та здійснення європейського вибору.

Культура українського суспільства, і зокрема правова культура ще й сьогодні продовжує нести на собі відбитки культури минулого, і особливо право-

вої культури радянських часів і сприймається суспільною свідомістю, головним чином, через нормативно-юридичний світогляд, формально-догматичне розуміння змісту правової культури, як юридичної культури, ставлення до права тільки як до юридичного закону, акта політичного волевиявлення, який закріплює волю панівних соціальних сил.

При розгляді правової культури в Україні в перехідний період, здебільшого привертається увага на її незадовільний стан, що пов'язано, по-перше, зі збереженням певних залишків від радянського минулого; по-друге, некритичним запозиченням елементів західноєвропейської політико-правової культури; по-третє, із негативними надбаннями, що виникли в часи розбудови незалежної держави. Але, українське суспільство успадкувало від минулого та створило за часи розбудови незалежної демократичної держави не тільки негативні риси, а й позитивні, які можна і потрібно зберігати та надалі розвивати відповідно до сучасних потреб та можливостей.

У радянський період Україна втратила демократичні здобутки у змісті правової культури часів УНР і набула риси тоталітарні, антидемократичні, адміністративні. Для перших років радянської влади характерним було примітивне тлумачення правових засад держави, заснованих на класовій та партійній методології марксизму-ленінізму. Радянська юридична ідеологія розглядала право як таке, що спростовувало загальновідомий правовий принцип „де суспільство, там право”, тобто, заміна принципу „нема суспільства без права”, іншим, „нема права без держави”, „де політика, там і право”, благо держави — вищий закон” [199, с. 24]. Більшовики провідну роль відводили вченню про революційну насильницьку місію диктатури пролетаріату та принципам революційної законності та доцільності. Так, В.І. Ленін вважав, що у першій фазі комунізму „буржуазне право” відмінюється не зовсім, а лише частково, „в міру досягнутого економічного перевороту”. „Буржуазне право” визнається регулятором розподілу продуктів виробництва між членами суспільства. Тому лише після знищення капіталізму люди навчатися працювати на суспільство без будь-яких норм права. Право і держава повністю „відімруть” тоді, коли в суспільстві буде діяти

принцип соціальної справедливості „від кожного за здібностями, кожному по потребам” [116, с. 96].

Але численні послідовники В.І. Леніна все ж таки намагалися використати право для розбудови молодшої держави. Так, Д.І. Курський розробив концепцію права як знаряддя диктатури пролетаріату, яке у радянській державі має відображати інтереси лише пролетаріату. У такому разі право згідно з його вченням перетворюється у репресивний інструмент: „нове право це пролетарське комуністичне право, що у період військового комунізму представляє собою переважно систему примусових норм” [113, с. 56].

Право, як інструмент насилля та примусу, знаряддя диктатури пролетаріату, розглядав П.І. Стучка. Він вважав, що це „є система (чи порядок) суспільних відносин, що відповідає інтересам пануючих класів, які охороняють його організовано” [224, с. 593]. Практику спрощеного підходу до нового „права”, юридичної культури, він фактично виправдовував класовою мотивацією. Юридична культура громадян полягала у тому, щоб бездумно виконувати революційні приписи, які видавалися за революційну законність. Так, у розв’язанні питання про культурну революцію у галузі права, П.І. Стучка запропонував винести право за межі культури, що означало фактичне заперечення, і просто його „відмирання” [224, с. 58].

Негативно до права, правової культури ставився інший радянський вчений юрист Е.Б. Пашуканіс. У своїй „міновій концепції права” він розглядав „буржуазне право” як історично найвищий етап розвитку права, яке притаманне тільки буржуазному суспільству. І тому вважав неможливим новий етап розвитку після буржуазного права. Але, оскільки соціалістичне суспільство виникло з надр буржуазного, то до певного часу воно несе у собі залишки минулих суспільних відносин і минулого права. При переході до „розгорнутого соціалізму” разом буде відмирати і юридичний момент у стосунках між людьми. Тому місце права займе виховання та перевиховання громадян у дусі нової пролетарської ідеології [163, с. 188-189].

Поворотним моментом у ставленні до права стала доповідь Л. Кагановича, який засудив ідею права та правової держави як шкідливу і неприйнятну для соціалістичної держави. Він вважав, що той, хто застосовує поняття правової держави в умовах соціалізму, той є провідником ідей різних буржуазних юристів. Поняття „правової держави” придумано буржуазними вченими для того, щоб прикрити класову природу буржуазної держави. А право він розглядав як форму політики пролетаріату: „Ми за те, підкреслював Л. Каганович, щоб у праві на першому місці стояла політика, щоб політика верховенствовала над правом, тому що саме вона веде вперед” [77, с. 9].

На ґрунті такого ставлення до старого права, низького рівня політичної і правової культури, у 30—х роках в СРСР у юридичній науці було відкрито проголошено ідею, що право із його формальною рівністю є буржуазним гальмом на шляху розбудови комунізму, а соціалістичне право, як особливий вид права, взагалі неможливий. Тому право, юридичні чинники регулювання суспільних відносин були практично не потрібні населенню. Воно ототожнювалося з юридичною культурою, знанням про існуючі закони, які, у свою чергу, розглядалися як репресивний інструмент реалізації диктатури пролетаріату. Таким чином, правова культура розглядалася як юридична, як домінування адміністративно-командного примусу, особистих зв'язків та знайомств над законом, правом та державними інституціями.

У 30—40-ті роки тоталітарний режим завершив своє формування і являє собою таке антидемократичне, антигуманне соціальне середовище, яке не сприяло формуванню демократичних цінностей громадян, підвищення рівня їх правової культури. Його головні риси полягали у такому:

необмежена і неконтрольована вища влада була зосереджена в руках вождя-диктатора, який здійснював її через примусово-репресивний, мілітаризований бюрократичний апарат;

влада здебільшого реалізовувалася неправовими методами насилля, масового жорстокого терору, свавілля та беззаконня. Людина, її права були ніким і нічим не захищені. І хоч Конституція 1937 р. проголосила і законодавчо закрі-

пила певні права і свободи громадян, але найбільший розгул репресій відбувався якраз у цей час. Тоталітарний режим не рахувався не тільки із чинним законодавством, але із Основним Законом країни;

офіційні конституційні органи держави — Ради — проводили в життя установки та директиви партійної номенклатури. У країні офіційно було визнано лише одну партію, яка стояла над державою та суспільством і фактично ігнорувала ті, хоч і незначні, демократичні цінності, задекларовані у Конституції країни;

відбулося одержавлення суспільства, яке тотально контролювалося адміністративно-командним апаратом. Політична влада поширила свій вплив на всі сфери життя і фактично ігнорувала роль права, чинного законодавства. Вона взяла під свій контроль навіть сферу особи переконань, світоглядних орієнтирів особи;

вся культурна ідеологія і масова пропаганда були спрямовані на пропаганду ідей соціалізму, розбудові якого заважають „вороги народу”, „реакціонери”. Тому у боротьбі з ними можна використовувати будь-які засоби [234, с. 190-191]. Це був не сприятливий ґрунт для існування демократії, виховання поважного ставлення до людини, захисту її прав і свобод та її гідності.

Певний перегляд негативного ставлення до права, пов'язано із критикою культу особи Сталіна та ідеології сталінізму в 60-ті роки на XX з'їзді КПРС. Постанова про подолання наслідків культу особи сприяла обґрунтуванню доктрини переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну державу; конституційне закріплення правових основ громадського життя, обґрунтування положень про розвиток демократії спонукало до роздумів про можливість розбудови правової держави.

Розширення міжнародних контактів, урбанізація, що розпочалися у середині 50-х років, підвищення освітнього рівня населення призвели до того, що держава уже не могла здійснювати контроль за суспільною свідомістю, культурою громадян на тому ж рівні і у тому ж об'ємі що і раніше. У населення піднявся рівень критичності, заклалися окремі риси демократизму, виник сумнів до

тих ідеологічних догм, які раніше сприймалися виключно на віру. Масово відбулася „де сакралізація” світоглядної свідомості масової людини, переглянуто її ставлення до права, демократії, свободи особистості. Поступово долався вузько-нормативний підхід до права, відхід від офіційної доктрини право розуміння, створювалися умови для формування демократичної, правової культури.

Радянська людина почала бачити і розуміти, що все, про що говорилося із високих трибун не відповідало дійсності. Виник феномен „подвійної моралі”, відбулося відчуження особи від суспільства та держави. Узагальнені дослідження показують, що „радянська людина” жила подвійним, а то й — потрійним суспільним, колективним і особистим життям. Вона ніби вірила в проголошені ідеали і одночасно глибоко сумнівалася в них; прилюдно підтримувала партійні гасла і при першій же можливості намагалась уникнути їх виконання; офіційно виголошувала загальноприйняті слова і внутрішньо насміхалась над ними, всіма тими, хто їх слухав, а найбільше — над собою, як людиною ідеологічно заангажованою, меншовартісною” [44, с. 34].

Тепер держава уже не могла розраховувати на відвертий пафос трудящих мас, відданих соціалістичній ідеї, а інших стимулів для підтримки трудової активності на потрібному рівні у неї уже не було. Доводилося все ширше використовувати адміністративний ресурс, командні примусові методи управління, дрібну регламентацію всіх сфер життя і праці. Принцип „заборонено все, що прямо не дозволено” поступово став пануючим. Але це тільки ускладнювало ситуацію, оскільки, коли індивід втратив відчуття незалежності, він не здатний відстоювати свої законні права, і ніколи не може бути повноцінним робітником, надійним захисником держави.

Боячись вступати в конфлікти із можновладцями, радянська людина задовольняє таємно свої власні внутрішні потреби, та напоказ імітує патріотизм, добродесність. Домінуючою рисою радянських людей стає конформізм [199, с. 51]. Зі зміцненням радянського політичного режиму право на сумнів почало кваліфікуватися як інакомислення, яке підривало основи комуністичної ідеологічної монополії.

На початку 60-х років в Україні поширюється дисидентський рух, в якому генеруються нові демократичні правозахисні ідеї, гуманітарні цінності — свободи, прав людини, демократичної, правової, соціальної держави тощо.

На межі 70—80-х років стали наростати кризові явища в суспільстві, що гальмували прогресивні перетворення в економіці, політиці та соціальній сфері. Відсутність реальної демократії і вільного ринку, адміністративно-командні методи господарювання, поставили під сумнів ефективність радянської держави і права, породили інертність і зневіру народу у корисність своєї участі в справах держави, створили умови для відродження правового нігілізму. Чітко проявились у суспільстві ознаки застою, топтання на місці, бездієвість юридичних чинників у функціонуванні держави. Натомість — зростання ролі примусу та насилля, розходження між словом та ділом, зубожіння народу. Це негативно вплинуло на стан розвитку правової культури громадян, що проявилось у зневажливому ставленні до законів, зловживанні владою, службовим становищем. Такий стан справ у сфері юридичної теорії та практики сприяв формуванню патерналістської культури взаємовідносин людини та держави. „Стереотипи патерналістського мислення, відповідно до якого держава має давати роботу, годувати та одягати, виховувати і навчати, лише вона може розумно вирішувати, яку частку продукту праці можна відняти у трудівника для держави, не запитуючи при цьому останнього” [199, с. 59].

Таким чином, політичний режим в СРСР в останній його період набув нового змісту і якості. З теоретичного огляду, цей режим можна назвати „режимом корупції, системою позазаконних способів, методів і засобів завоювання, здійснення й утримання політичної влади” [199, с. 114].

Загалом культуру громадян радянського суспільства середини ХХ століття можна охарактеризувати як дуже низьку, а правову свідомість — маніпульовану, схильну до сліпої віри, що надає перевагу владі авторитету, а не правовому закону. Разом з тим значна частина населення, не дивлячись на низький рівень життя психологічно відчувала себе комфортно: у людей було по-

чуття стабільності і захищеності, завдяки замкненості та відгородженості від зовнішнього світу.

Саме у такому історичному контексті, з тоталітарною системою влади та безправним становищем народу, відсутністю гарантій прав і свобод громадян, панування адміністративно-бюрократичної та централізованої системи управління, придушення державою будь-якого інакомислення, зароджувалися початки правової культури громадян.

Проголошений на державному рівні в середині 80-х років курс на перебудову, реформи, створив сприятливі умови для формування демократичної, правової культури громадян, що ґрунтується на демократичних засадах, загальнолюдських цінностях. Сутність політики перебудови полягала у переході від тоталітарної держави з її авторитарно-бюрократичними, примусовими методами господарювання, до демократичної, в якій головними цінностями є людина, її прав та свободи.

В Росії ці ідеї розвивали такі вчені, як — С.С. Алексєєв, В.Н. Кудрявцев, Е.А. Лукашова, В.С. Нерсесянц, та інші. В Україні — В.Д. Бабкін, В.В. Копейчиков, П.М. Рабінович, В.М. Селиванов, О.Н. Скакун, Ю.С. Шемшученко та інші. Вони запропонували нову демократичну систему цінностей, що відповідали б новим історичним реаліям, спрямованим на подолання поверхової косметизації старої тоталітарної держави та розбудову нової незалежної демократичної держави, що виникла внаслідок розвалу радянської імперії.

Але і сам курс на розбудову незалежної суверенної правової держави було сприйнято у суспільстві неоднозначно: з одного боку, спостерігався шалений опір державно-правовим реформам партійної і радянської номенклатури, з іншого — підтримка прогресивних демократичних сил, що схвалювали державно-правову реформу, розбудову правової держави. Та ще тривалий час зберігатиметься у населення інерція патерналізму та утриманства, надія на те, що влада стане благодійником для народу і розв'яже усі його проблеми.

Так, частина громадян України сподівалися внаслідок реформ зберегти всі ті блага та привілеї, що їх мали раніше у радянській державі, та ще до них додати блага західної демократії — права людини та демократичні свободи. Але, коли вони зрозуміли, що втратили багато позитивного, а натомість набули (поряд з іншим) — окремі вади капіталізму і демократії. Суспільна думка похитнулася: перейшла від ейфорії до розпачу та прокляття демократичних цінностей. І знову з'явилися прихильники повернення до минулого.

Це є свідченням того, що суспільство, яке вступило в епоху трансформації, складалося із юридично не підготовлених людей із низькою правовою культурою. У переважній більшості населення домінували патерналістські настрої, споживацьке ставлення до держави та права. Патерналістична ідеологія, споживацьке ставлення до держави робило не потрібними ніякі механізми захисту суб'єктивних прав — держава сама краще всіх потурбується про благо кожного. Через це склалася ситуація відсутності у населення досвіду цивілізованого розв'язання конфліктів і взагалі усіх питань, які можна вирішувати за допомогою права, закону, цивілізовано, що негативно вплинуло на авторитет права взагалі. Таким чином, труднощі становлення демократії та розбудови правової держави багато в чому зумовлені відсутністю правової культури. Через те і наші політики, і рядові громадяни, самі того не помічаючи, мислять і діють відповідно з імперативами та стереотипами правової культури, яка складалася в радянському суспільстві багато десятиріч тому. Незважаючи на те, що як цілісна парадигма ця культура більше не існує, усе ж таким процес її розпаду і трансформування може затягтися на довгі роки, вважає О.А. Менюк [143, с. 40].

Особливе значення у створенні вітчизняних демократичних цінностей, становленні нової демократичної, правової культури мали проголошена 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет [51] та Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., у яких підкреслювалась рішучість створити демократичну, правову, соціальну, незалежну державу з поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову, із забезпеченням прав і свобод людини та громадянина. Але проголошення незалежності ще не розв'язало всі

проблеми, а, у свою чергу, поставило нові, ще невідомі для нашої держави, які виникли в перехідний період.

Причини низького рівня правової культури населення України у перехідний період безпосередньо пов'язані із тими процесами, що з'явилися внаслідок невдало проведених реформ. Так, поряд із позитивними змінами, що відбулися внаслідок збільшення світоглядної автономії та плюралізму, свободи слова, зниження державного контролю, відбулося послаблення виконавчої дисципліни, погіршення функціонування народного господарства, зниження податкових надходжень, зросла організована злочинність та корупція. Більшість населення таку складну ситуацію невизначеності сприйняло негативно. Вони не готові були прийняти сучасні гуманітарні цінності ціною втрати певних, хоч і незначних соціальних надбань епохи соціалізму. Завищені соціальні очікування та домагання значною мірою негативно вплинули на зміст правової культури різних груп населення та ускладнили процес розбудови демократичної, правової держави.

Інша проблема, що спостерігається у нашій державі останні роки — тенденція збільшення ролі адміністративного впливу на всі сторони суспільного життя, командних методів розв'язання складних проблем державного будівництва, що „створює умови для відновлення старих політичних структур, і сприяє становленню авторитарно-демократичного, або навіть суто авторитарного режиму [140, с. 4]. Ця тенденція загалом гальмує розвиток демократичних процесів, негативно впливає на розвиток правової культури населення, створює умови для відтворення адміністративно-командних форм господарювання, для виникнення та функціонування правового нігілізму.

Значною проблемою, що перешкоджає демократизації суспільного життя, створення умов для розбудови демократичної, правової держави є правове невігластво, яке може проявлятися у незнанні суб'єктом своїх прав і обов'язків, у відсутності уміння та бажання користуватися юридичним знанням та досвідом. Численні зміни та доповнення в існуюче законодавство, чинні закони породили низку нових нормативно-правових актів, які часто не відповідають один одно-

му. Такі трансформації нормативного матеріалу ускладнюють орієнтацію у сучаснім юридичному просторі навіть спеціалістам, а не тільки громадянам, що не пов'язані із юридичною діяльністю.

Деформації та перекручення, що призводять до проявів негативного характеру, виникають внаслідок суперечностей в системі права. Престиж права здебільшого визначається узгодженістю всіх позицій у системі права, взаємною відповідністю приписів, що є у різних правових нормах, інститутах, галузях. Тому неузгодженість положень у правовій системі призводить до втрати довіри до права (наприклад, невідповідність між рівнем заробітної плати і розміром виплат за комунальні послуги, суперечності між несвоєчасними виплатами за комунальні послуги та затримання виплати заробітної плати, зрівнялівка при нарахуванні пенсій без урахування трудового стажу та особистого вкладу тощо).

Значною проблемою сьогодні є порушення існуючого балансу між стабільністю та гнучкістю законодавства. Так, існуюче право, як найбільш ефективний регулятор суспільних відносин, має забезпечити не лише порядок та стабільність суспільних відносин, але й сприяти їх розвитку. Тому неприйнятним є, як намагання любою ціною надати суспільним відносинам максимальну стабільність та контрольованість (інколи ціною порушення прав людини, що може привести до відновлення тоталітаризму чи авторитаризму), так і відсутність чіткої законодавчої політики, постійна зміна курсу державно-правових реформ, надмірна пробільність у законодавстві чи його надмірне регулювання („зарегульованість”), що може привести до анархії. Тому, якщо пробільність в існуючому законодавстві можна відносно легко подолати шляхом нормального законотворчого процесу, без негативного впливу на правову культуру громадян, то надмірне регулювання, зарегульованість у законодавстві, підміна законів підзаконними актами тощо, призводить до значних негативних наслідків — до правового нігілізму, чи створення ґрунту для його існування та відтворення. Можна вважати за велику помилку, що правовий нігілізм значної частини сучасного українського суспільства є „пережитком” успадкованим від тоталітарного застійного минулого, — вважає Л.В. Кравченко: „Ні, він породжується — щоден-

но, щохвилино! — й реаліями сьогочасними, посилюючи соціально-психологічне напруження в суспільстві й віддаляючи задекларований у Конституції ідеал — побудову правової держави” [105, с. 188].

Значної шкоди формуванню правової держави наносить правовий популізм, який полягає у декларуванні нереальних прав і обов’язків, стимулів та обмежень, які не забезпечені ні економічно, ні фінансово ні юридично. Популізм — це відхід від дійсних проблем, поставлених перед суспільством, об’єктивних інтересів і потреб людей. Він не сприяє розв’язанню нагальних потреб, а тільки відволікає від них як „специфічний соціально-політичний „наркотик”, що відривається від реальності у світ ілюзій, чуда. Популізм виникає на ґрунті розчарування — „розчаруванням розпочинається і розчаруванням закінчується” [127, с. 10].

Негативний вплив на розвиток держави як демократичної, правової має правовий романтизм, чи юридичний фетишизм, як показник низького рівня правової культури, як форма прояву правового нігілізму. Вони полягають у перебільшенні ролі юридичних заходів, дії законів, права у житті суспільства. Частина населення пов’язує розв’язання власних проблем із прийняттям правильних законів, нормативно-правових актів. Але право, закони, кодекси самі по собі не розв’язують життєво важливі проблеми, а тільки створюють умови для їх цивілізованого вирішення: без активної діяльності самих громадян, суб’єктів перетворення юридичних приписів у життя, високого рівня їх правової культури самі прекрасні закони нічого не варті. За такими очікуваннями простежуються елементи патерналізму, тільки іншої форми. Якщо раніше очікування кращого життя було пов’язане із державою, то у даному випадку, закони, право повинні підняти рівень життя і вирішити проблеми матеріального добробуту кожного.

Низький рівень правової культури громадян тісно пов’язаний із прорахунками у прийнятті законів:

нестабільність законодавства, що значною мірою спричинила низькою якістю прийнятих нормативно-правових актів, їх неповноти та суперечливості,

видання паралельних, взаємовиключних актів, які нейтралізують один одного, постійні доповнення та зміни, що приводять до значного ускладнення у їх використанні;

прийняття нормативно-правових актів без попереднього їх економічного обґрунтування, організаційного та технічного аналізу з приводу їх практичного використання;

нестабільність сучасного суспільства та вимог світової юридичної теорії та практики. Це призводить до того, що застарілі норми права не сприймаються як справедливі та необхідні, і тому блокується їх виконання;

допущення крайнощів у виконанні вимог законів, що є причиною їх дискредитації та недовіри до діючого законодавства;

низька ефективність юридичної відповідальності, що виступає причиною формування у людей почуття безвідповідальності, особливо за вчинені злочини посадовими особами та працівниками правоохоронних органів;

відсутність сучасних, висококваліфікованих кадрів як у законодавчій так і у виконавчій сферах. Тому, навіть прийняті хороші закони є малоефективними та бездієвими [199, с. 287-303].

Законотворча діяльність парламентарів та фахівців-юристів має враховувати фактично досягнутий рівень правової культури громадян, існуючі стереотипи, звички, традиції. При порушенні цієї вимоги можуть бути спровоковані колізії між чинним законодавством та громадянами держави, виникати негативне ставлення до законів. Окремі закони та правові норми можуть суперечити і тому просто не діяти, чи бути не сприйнятими.

На зміст правової культури найбільшою мірою негативно впливає:

1. Порушення принципу взаємної відповідальності громадянина та держави. Надмірне втручання держави у діяльність громадян та їх об'єднань, порушення самостійності суб'єктів господарської діяльності, відсутність гарантій і механізмів запобігання узурпації влади і зловживань з боку посадових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Ставлення за яким держава жорстоко карає громадянина за будь-яке відхилення від запропонованого йому варіанта

поведінки, а сама не несе відповідальності, неминуче призводить до відчуження населення від держави.

2. Порушення головних політичних, економічних, соціальних та культурних прав людини: незадовільне забезпечення як політичних прав людини сформульованих у Декларації про права людини (1948 р.), так і соціально-економічних прав людини, що не відповідає європейським та світовим стандартам, Пакту про економічні, соціальні та культурні права людини (1966 р.), законодавче обмеження свободи переміщення, свободи вибору місця проживання, дискримінація громадян за національними ознаками тощо.

3. Незадовільна робота правоохоронних органів, особливо співробітників міліції, з якою громадянам частіше всього приходиться мати справу, як представника держави. Тут спостерігається негативне ставлення до діяльності міліції. Більшість громадян, особливо потерпілих, вважає, що міліція стала працювати гірше і не вірять у те, що вона може допомогти у разі звернення до них за допомогою. Широко поширена думка про корумпованість міліції, хабарництво, про використання співробітниками міліції незаконних методів діяльності.

4. Існування необґрунтованих пільг та привілеїв одних груп населення і обмеження інших, порушення принципу рівності суб'єктів перед законом і державою, що породжує настрої всюдозволеності у одних, і незадоволення в інших, зневіру їх усіх у справедливість закону і можливості задовольнити свої потреби законним шляхом. Так, у радянські часи існувала „номенклатура”, що мала величезні привілеї залежно від місця зайнятого в бюрократичній ієрархії: і сьогодні ще ми маємо залишки минулого, а іноді і набуття нових привілеїв у нової номенклатури — частини депутатського корпусу тощо.

5. Існування неузгодженості та конфлікту між гілками влади. Політична практика доводить, що принцип поділу влад, як елемент демократичного державного управління, є специфічним чинником цивілізованого розв'язання конфліктів у суспільстві. Так, розпад старого суспільного ладу і необхідність формування основ нового об'єктивно підвищує роль законодавчої влади і, у певному розумінні, висуває її на перше місце. З іншого боку, стан нестабільності на-

шого суспільства породжує хаос і невпевненість у населення, вимагають посилення виконавчої влади, її дієвості та підвищення ефективності, що певним чином суперечить ідеї посилення законодавчої влади. Звичайно, суперечливість між законодавчою та виконавчою владою сама по собі не несе великої небезпеки. Небезпека може виникнути тільки від того, якими методами вирішуватимуться суперечності та конфлікти між цими гілками влади. Конституційний принцип поділу влад спрацьовує лише в умовах високої правової культури населення, парламентарів, службовців державного апарату і за умов стабільного економічного та соціально-політичного становища в державі.

Таким чином, проаналізувавши стан розвитку правової культури в Україні у контексті сформульованої концепції правової культури та європейського вибору української держави можна дійти висновку.

1. У комуністичній ідеології, що розглядала проблеми права, склалися різні напрями, які поділяли ленінську концепцію „диктатури пролетаріату”, „революційного права”. Але, попри всю її зовнішню різницю, всі вони внутрішньо об’єднані на спільному фундаменті заперечення визначальної ролі природного права. Під виглядом критики „буржуазного права” та створення „нового” пролетарського, „революційного права” вони заперечували саме природне право. Практика масових репресій і розправ над власним народом продемонстрували всю фальшивість і фіктивність так званого гуманізму „радянського права”, „диктатури пролетаріату”, „сталінської конституції”, антиправову природу його режиму побудованому на гаслах „революційного беззаконня”, цілковитого ігнорування цінності не лише права та гідності людини, а і її життя.

2. Для радянської системи характерним був низький рівень правової культури населення, його цілковита залежність від держави і розвинена юридична культура. Провідними рисами радянської правової культури були: утриманство, зрівнялівка, подвійна мораль, покладання на примусові форми управління, дрібна регламентація всіх сфер суспільного життя, тощо. Принцип „заборонено все, що прямо не дозволено” був визначальним у змісті юридичної культури

населення, головним регулятивним принципом їх життя в соціалістичному суспільстві.

3. Дослідження особливостей розвитку правової культури радянського часу потребує не лише всебічної критики, а й творчого переосмислення культурних надбань і втрат того часу. Тому формувати нові оцінки в сфері правової культури варто не лише на основі спростування старих підходів, а й більшою мірою на узагальненні нового соціально-практичного, юридичного демократичного досвіду, з яким Україна входить у XXI ст. Без творчого переосмислення успадкованих від радянських часів ідеологічних стереотипів правова культура населення України продовжуватиме залишатися лише носієм історичної традиції радянського минулого без перспектив демократичного правового розвитку.

4. На сучасному етапі розвитку українського суспільства існують проблеми викликані реаліями перехідного періоду, які негативно впливають на стан правової культури населення. Різке майнове розшарування, низький рівень життя народу, призводять до втрати упевненості певної частини населення у своє майбутнє та майбутнє своїх дітей, до заниженого статусу свого соціального положення, до скептичного, а інколи і ворожого ставлення їх до права, законодавства і держави в цілому. І якщо на початку 90-х років погляди людей консолідувалися під гаслом забезпечення громадянських прав і свобод людини, то сьогодні вони поступаються ностальгії за соціалістичними гарантіями: втраченій „рівності”, „соціальній захищеності” тощо.

5. На формування демократичної, правової, соціальної держави негативно впливають недоліки у сфері реалізації законів, відсутність виконавчої дисципліни у правових установах та організаціях, порушення чинного законодавства правоохоронними органами. В результаті у населення виникає недовіра не лише до працівників правоохоронної сфери, а й до держави загалом, неслухняність у виконанні законів.

6. Зневага частини громадян України до загальновизнаної людством системи цінностей правової культури, і як наслідок, нестабільний стан законодавства і правопорядку в цілому, уможливають достатньо ефективно

розв'язувати складні соціально-економічні проблеми в державі, перешкоджають розбудові правової держави.

7. В умовах тоталітарної держави право, права людини законність догматично проголошувалися, але цинічно ігнорувалися у повсякденній практиці. І навіть сьогодні стан справ із їх реальним забезпеченням у нашій державі поки що не можна вважати задовільним. Адже їх потрібно не тільки проголошувати, декларувати, а й реально втілювати в життя та гарантувати їх виконання. Процес розбудови демократичної, правової держави потребує приведення правових, організаційних та інших засад функціонування усіх інститутів державної влади у відповідність з новими умовами їх діяльності та розвитку.

Висновок до другого розділу:

1. Проаналізовані відхилення і деформації, що відбуваються у сфері розвитку українського суспільства в перехідний період, достатні, щоб зробити висновок про низький рівень правової культури населення та посадових осіб і, що для подолання деформацій та підвищення правової культури громадян, розбудови демократичної, правової держави необхідно докласти багато зусиль.

2. Сьогодні актуальною проблемою для нашого суспільства є формування такої правової культури, яка б відповідала нашим власним історичним традиціям, духовності народу, забезпечувала б суспільний порядок, виступала б гарантом розбудови демократичної, правової, соціальної держави та національної безпеки. Вона не може розвиватись та існувати у відриві від актуальних правових проблем суспільства, розвитку правової держави.

3. Не існує ідеальної моделі правової держави, тому особливого значення набуває розробка концепції української демократичної, правової держави, що розбудовується згідно з чинною Конституцією України і відповідає потребам перехідного стану розвитку нашого суспільства, глобальним процесам, що відбуваються у світі, вимогам міжнародного права, загальнолюдським цінностям.

4. Українська держави розбудовується у нашому суспільстві як антипод диктатурі і тоталітаризму. Вона зорієнтована на гуманізм (забезпечити пріори-

тет прав людини); демократичність (у відносинах особи і держави подолати відчуженість); моральність (втілити ідею справедливості).

5. Розбудовуючи власну державу, як демократичну, правову, соціальну, ми не можемо механічно запозичувати та використовувати історичний досвід інших країн, а маємо враховувати особливості розвитку нашої держави в період виходу суспільства із кризового стану на шлях стабілізації суспільного життя. В кожній країні є свій власний шлях розбудови держави, який зумовлений низкою особливих причин і чинників:

характером соціально-історичного розвитку кожної країни;

національними і духовними особливостями і традиціями;

досвідом державного життя, традиціями демократії, досягнутим рівнем правової і політичної культури громадян, геополітичними умовами існування держави;

спроможністю захищати демократичні завоювання правоохоронними органами;

зменшенням адміністративного ресурсу та посиленням ролі закону, впливом міжнародного права.

6. З метою збереження і подальшого вдосконалення внутрідержавного і міжнародного правопорядку, що виник в умовах глобалізму, суверенітет держави слід розуміти і трактувати не як відмову від нього чи втрату на користь наддержавних структур, а як пошук розумного компромісу між державою та міжнародними інституціями, на загальноправовій основі, принципі формальної рівності в умовах переходу від минулої силової концепції державного суверенітету до сучасної правової.

7. Сучасна Українська держава поки що перебуває на початковому етапі свого становлення як демократична, правова та суверенна. Але в її Конституції права і свободи людини і громадянина закріплені вже не на основі абстрактних догм чи класових принципів, а на засадах природного права, що і уможливило забезпечити цивілізований перехід від юридичної культури до правової, тоталітарної держави до демократичної, заснованої на загальнолюдських цінностях.

8. Виникнення незалежної правової держави України дало поштовх для зміни ставлення з боку держави до розв'язання проблеми прав і свобод людини. Саме захист прав людини і громадянина є головною, вирішальною ознакою держави як правової, соціальної. Не розв'язавши проблеми захисту прав і свобод людини і громадянина, не піднявши на більш високий рівень правову культуру населення, не можна подолати правовий нігілізм і створити умови для розбудови правової держави.

9. Хоч багато що змінилося у позитивну сторону внаслідок демократизації нашого суспільства, але певні деформації збереглися й інколи посилюються ускладненими соціально-економічними причинами, та погіршенням життєвого рівня. У таких умовах людина почуває себе незахищеною ні юридично, ні соціально і тому починає ставитися з недовірою до права, законодавства, до державних установ і держави в цілому, що стає перешкодою на шляху розбудову демократичної, правової держави.

10. Найбільшою загрозою для існування правової держави є правовий нігілізм, який заважає демократичним перетворенням у нашій державі, проведенню конституційної, політичної та правової реформ, гальмує процес розбудови правової держави, що в сучасних умовах загрожує її політичній незалежності та суверенітету. Лише демократичні перетворення в сучасній державі, які можливі лише за умови високої правової культури громадян, створюють сприятливі умови для подолання правового нігілізму та розбудови правової держави.

11. Будь-яке реформування суспільства неможливе без сильної і ефективної держави. Сьогодні сильна держава — це держава демократична, правова, у якій забезпечуються права і свободи людини, народ приймає широку участь у здійсненні влади. Вона сильна високою правовою культурою населення, свідомою, активною участю громадян у державних справах. Без високого рівня правової культури, правова держава позбавлена головного — свідомої підтримки з боку громадян та демократичного світового співтовариства.

12. Проведений науковий аналіз показує про те, що загалом в Україні є достатній юридичний потенціал, для проведення конституційної, правової та

політичної реформ, для подолання правового нігілізму та створення цивілізаційних умов для розбудови правової держави. Але сфера юридичної освіти та правове виховання потребують серйозного вдосконалення і відповідності розвитку суспільства перехідного періоду.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НА РОЗБУДОВУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У попередньому розділі розглянуто основні проблеми розвитку правової культури в контексті розбудови української держави, як демократичної, правової та соціальної. У цьому розділі досліджується безпосередній вплив правової культури на практичне розв'язання проблеми розбудови Української держави, реалізацію державно-правової реформи, що полягає у реформуванні процесу правотворення, процесу реалізації права та реформуванні правоохоронної діяльності.

Особлива роль правової культури проявляється у проведенні правової та політичної реформ. Її вплив здійснюється за такими головними напрямками:

створення умов для забезпечення реалізації принципу верховенства права, та правового закону;

приведення у відповідність із вимогами міжнародного права національного законодавства;

становлення повноцінних механізмів народовладдя, досягнення злагоди та консенсусу між гілками влади; урядом, парламентом, Президентом; урядом та опозицією; перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської моделі влади;

створення якісно нового законотворчого процесу, посилення правових засад громадянського суспільства;

обґрунтування визначальної ролі людини та створення дійових механізмів охорони і захисту її основних прав і свобод;

боротьба із правовим нігілізмом, джерелами його існування та відтворення;

реформування сфери діяльності правоохоронних органів, боротьба із корупцією та хабарництвом серед працівників міліції і у зв'язку з цим, підвищення довіри населення до їх діяльності.

Розв'язання цих завдань може відбутися лише за умов одночасного реформування всіх сфер суспільного життя та підвищення правової культури громадян.

3.1. Вплив правової культури на утвердження в державі принципу верховенства права

Найбільш важливим принципом правової держави, що визначає її зміст та сутність, як демократичної та правової, є верховенство права. Його втілення в життя складає важливе завдання правової культури при розбудові демократичної, правової держави. Верховенство права — провідний принцип правової держави і громадянського суспільства, що означає „панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави” [281, т. 1, с. 341].

У ст. 8 Конституції України закріплено положення, згідно з яким у нашій державі визнається і діє принцип верховенства права. Він є „основоположний для правової держави, без якого не можливо реалізувати її гуманістичну сутність, забезпечити права і свободи людини. У правовій державі принцип верховенства права визначає умови життєдіяльності усього соціального організму, а тому він є базовим і найбільш значущим”, — вважає український вчений правознавець А.М. Колодій [87, с. 15].

У радянській державі, традиції якої частково зберігаються до цього часу, провідна роль надавалась принципіві верховенства політики. Її пріоритет виступав як закон, а право у правовій теорії зводилось до закону (ототожнювалося із законом) і його джерелом вважалася воля держави. Тому у той час поширеною формою регулювання суспільних відносин були сумісні акти партійних і державних органів, у яких цілковито ігнорувались правові норми і створювались суто ідеологічні юридичні конструкції, позбавлені реального правового змісту. Партія узурпувала провідні функції держави і по суті була єдиним живим дійовим владним організмом, фактичним джерелом влади, права, політики, ідеології. Її безмежна влада була головним принципом у діяльності радянської держави, змістом комуністичної юридичної ідеології. З огляду на це держава

виступала творцем права, яке розглядалось як “дарунок держави” і зводилося до однієї з форм репресій. Партія ідеологічно закріплювала залежність людини від держави, народу від волі законодавця, який може надати права, а може їх і обмежити.

Сьогодні ми перебуваємо на такому етапі розвитку суспільства, коли ми уже маємо достатньо підстав (і відповідні умови), „щоб сформувану концепцію взаємодії держави та людини в умовах ринку, основаної на природному праві, визначальній ролі прав людини і поступово подолати у собі патерналістичну психологію” [185, с. 9-10]. Саме тому право, як необхідна форма свободи, взагалі є можливим лише за наявності вільних і незалежних індивідів — суб’єктів права.

Процес перетворення в Україні тоталітарного політичного режиму на демократичний сьогодні безпосередньо пов’язаний з утвердженням та усвідомленням нових правових цінностей, серед яких „провідне місце належать принципам: правління народу, верховенство права, правового закону, природних прав людини, що є складовими правової культури, якою має оперувати українське суспільство” [199, с. 175].

У нашій країні сьогодні настає перелом у розумінні того, яку ж роль відіграє право, права людини у регулюванні суспільних процесів, розбудові правової держави, громадянського суспільства. Тому, як вважає український вчений-правник О.В. Скрипнюк, без корінних змін у правовому мисленні щодо ролі і призначення права в суспільстві, не може бути обґрунтованої концепції побудови в Україні правової держави. Це пов’язано з тим, що, по-перше, право у правовій державі виступає знаряддям соціальних сил у забезпеченні політичної, економічної та духовної свободи громадян, реалізації справедливості та гідних умов життя людини; по-друге, цінність прав полягає в його здатності стримувати етатизацію суспільного і приватного життя, свавілля державних інститутів, гарантувати ідеологічний та політичний плюралізм, захист прав людини за допомогою певних юридичних механізмів [208, с. 140-141].

Верховенство права в державі ґрунтується на утвердженні соціально важливих пріоритетів — первинності, пріоритетності людини і суспільства щодо держави. Він означає визнання необхідності підпорядкування „позитивного” (встановленого чи санкціонованого державою) права „непозитивному”, природному (природні права людини, потреби людської природи, вимоги розуму, моралі тощо).

Відображаючи місце і роль права в державі, принцип верховенства права означає підпорядкованість держави та її інститутів праву і його пріоритет щодо них. Верховенство права реалізується в соціальному житті через Конституцію, яка є не тільки визначальною складовою правової культури, але й створює перспективу для розвитку правової культури” [223, с. 14].

Проголошуючи верховенства права, держава реалізує і гарантує свободу в суспільстві, утверджує загальнолюдські цінності. Усі державні органи та посадові особи держави мають здійснювати свої повноваження виходячи не із політичної доцільності, а лише із пріоритету права. А це потребує підвищення правової культури не тільки урядовців, законодавців, посадових осіб, а й населення в цілому, кожного пересічного громадянина держави.

В політичному аспекті принцип верховенства права проявляється у підпорядкуванні держави громадянському суспільству, праві народу на суверенітет, можливість самостійно визначати форму і зміст держави, її провідних інститутів, форм і методів їх діяльності. У цьому відношенні примат права і політична демократія нерозривні. Без необмеженого правом всевладдя демократія перетворюється в охлократію, у диктат натовпу, свавілля влади та її вседозволеність. Створюються можливості для зародження політичних форм вождізму, тоталітарного режиму, культу особи, авторитаризму. Для уникнення цих деформацій в сучасних концепціях правової держави передбачається встановлення для державного апарату та його посадових осіб такого правового режиму, де панував би принцип — „дозволено тільки те, що конкретно визначено у законі”, а для пересічних громадян „дозволено все те, що не заборонено законом”. Ці імперативи передбачають не просто заборони, чи обмежені дозволи, а насампе-

ред умови для ініціативи, позитивних дій у межах існуючих законів. Тобто, у даному випадку правовий „закон” є головним регулятором суспільних відносин. Сама суть правової держави спрямована на подолання принципу пріоритету політики над „законом”, і втручання партійних структур, інших політичних сил у розв’язанні конкретних державних справ. Тому поняття „правова держава” є еквівалентом поняття „держава, основана на праві”, чи поняття „панування права”.

Інколи намагаються відірвати чи протиставити принцип верховенства права і закону, або ж абсолютизувати принцип верховенства права, залишаючи за межами принцип верховенства закону. Принцип верховенства закону означає, що „закон має вищу юридичну силу стосовно всіх інших інститутів, нормативно-правових актів та джерел юридичного, тобто державою встановленого („позитивного”) права [281, т. 1, с. 341]. Але їх протиставлення чи ототожнення об’єктивно принижує і без того не досить високий авторитет закону у нашій країні.

Підвалиною принципу верховенства закону в Україні є вимога верховенства Конституції держави як Основного Закону. Сучасний режим законності передбачає, що державою керує закон, все здійснюється згідно з законом, ніхто не підноситься над ним — він сам панує, виражаючи загальну волю. Закон стоїть над державою. Тільки право, як сукупність забезпечуваних та гарантованих державою норм, інститутів і санкцій, встановлює основні принципи співжиття у суспільстві.

Для забезпечення виконання законів та їх ефективного функціонування, законодавці мають приймати такі закони, що передбачають обов’язкову відповідальність державних органів, службовців, посадових осіб за невиконання ними чинного законодавства. У нашому суспільстві це ще не стало реальністю: „часто спостерігається відверте нехтування законом з боку, як законодавчої так і виконавчої влади, що обумовлюється не тільки низьким рівнем їх правової культури, а й з успадкованими із радянського минулого традиціями безкарності, посадової „недоторканості”, що ґрунтується на зневажливому ставленні до за-

конів, а з іншого — на нігілістичному світогляді. Усунення подібного стану можливе лише за умови відновлення авторитету закону в суспільній свідомості та загальному підвищенні правової культури” [208, с. 145]. Саме тому сьогодні необхідно не просто кількісне накопичення нових нормативно-правових актів, прийнятих органами публічної влади і спрямованих на практичне розв’язання завдань регулювання нових суспільних відносин, а „надання їм нової соціальної якості, демократичного правового характеру на основі обов’язково конструктивно-критичного аналізу фрагментів успадкованої правової культури” [199, с. 360].

Таким чином, принцип „верховенства закону” є однією з вимог правової держави, але при умові щоб ці закони були правовими, відповідали нормам права як своїй загальній і необхідній формі, а також свободі людини. Для цього потрібна така держава, яка б виходила з принципів права при формуванні своїх законів та проведенні їх у життя. „Правова держава неможлива без утвердження верховенства правового закону, як і сам правовий закон для свого утвердження та послідовної реалізації має потребу у правовій державі з відповідними механізмами та традиціями забезпечення панування права в людських стосунках)” [262, с. 25]. Принцип верховенства права відповідає вимогам правової держави лише у тому разі, коли закони приймаються на основі волевиявлення всього народу і відповідають об’єктивним відносинам, що склалися у суспільстві. Але верховенство закону має бути не декларованим, а дійовим, функціонувати за умови надійного контролю, за наявності об’єктивного механізму контролю законності тих правових актів, що приймаються.

Для цього необхідно, щоб закріплений у Конституції України цей принцип перейшов із розряду декларованих положень у чинний принцип життєдіяльності суспільства. Але для його здійснення потребується виконання окремих передумов: по-перше, саме позитивне право повинно ґрунтуватися на загальноприйнятих соціальних цінностях та ідеалах, і перш за все воно має бути зорієнтоване на демократичний захист прав і законних інтересів особистості. Між тим раніше у нас більше уваги приділяли примусовим методам. Сьогодні, коли у

суспільстві відбулися суттєві зміни в плані усвідомлення самоцінності особи, з'явилася потреба кардинальної реорганізації системи нормативного регулювання з урахуванням того чинника, що особа є не пасивним об'єктом, яким можна управляти шляхом різних маніпуляцій, а активним, самостійно мислячим суб'єктом. У зв'язку з цим необхідно звільнити правове поле від різних непотрібних заборон, надавши особі максимальну свободу дій у межах закону для вільного самовираження. Разом з тим, слід мати на увазі, що відповідність дозволів та заборон у будь-якій системі соціальної регуляції має свою внутрішню логіку, має необхідний, а не випадковий характер, і звичайно, не може бути змінена за бажанням.

Тому у кожному конкретному випадку, для кожної окремої сфери правового регулювання слід визначити оптимальний режим, тобто порядок регулювання, який виражений у комплексі правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань. Свобода не має нічого спільного із вседозволеністю, тому правові заборони є об'єктивно необхідним елементом правової матерії. Крім того, саме заборони виражають саму суть права, що полягає у тому, „щоб вичерпно, чітко і прямо заборонити всі негативні (суспільно шкідливі у діях і відносинах людей) і таким шляхом визнати і взяти під свій захист все інше у якості позитивного, суспільно не шкідливого” [157, с. 220].

Вихід України на міжнародний рівень, проведення конституційної, політичної та правової реформ передбачає визначення пріоритетів в системі правової культури, її спрямованість на утвердження в державі принципу верховенства права, визначальну роль правового закону. Йдеться про принцип пріоритетності загально визнаних принципів і норм міжнародного права. Саме він має визначити основоположні ідеї наукової концепції правової та політичної реформи, створення державної програми законодавчих робіт, згідно з якими має здійснюватися правова реформа.

Для правової держави необхідною умовою є не тільки принцип панування права і правових законів (нормативно-правовий аспект), а й відповідна правова

організація самої системи державної влади, створення різних державних органів та чітке визначення їхньої компетенції, місця в системі, характеру взаємин між собою, способів формування форм діяльності тощо (організаційно-інституційний об'єкт). Обидва аспекти взаємопов'язані між собою. І тому без відповідної організації державної влади, без певного розмежування завдань, функцій повноважень різних органів влади, без встановленого порядку їхніх взаємовідносин між собою не може бути ні панування права, ні правових законів, а тим більше їх верховенства. Сьогодні в Україні з'явилася можливість регулювання відносин між державою і особою не лише в межах національного права, а й міжнародно-правовими засобами.

Втілення в життя принципу верховенства права потребує суттєвих перетворень в орієнтирах державно-правової політики країни, визнання нового за сутністю та змістом законодавства. Воно має бути зорієнтовано лише на затвердження загальнолюдських цінностей гуманізму і справедливості, визнання прав і свобод людини, гідності і честі людської особи, рівності всіх перед законом, визнання людини найвищою соціальною цінністю.

Реалізація дії принципу верховенства права в Україні в процесі правової та політичної реформи передбачає:

гуманізацію законодавства, тобто закріплення в ньому відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, норм і стандартів Ради Європи максимально широкого обсягу прав і свобод громадян, розширення сфери дії дозвільних норм, забезпечення принципу справедливості при визначенні норм юридичної відповідальності, зокрема у галузі кримінального покарання, та норм, які визначають правила поведінки з в'язнями;

спрямування розвитку законодавства на досягнення соціального, економічного, духовного і правового прогресу на шляху створення громадянського суспільства в Україні;

забезпечення розвитку законодавчої діяльності відповідно до Конституції України та міжнародно-правових документів у напрямі закріплення суверенітету народу України, пріоритету людини перед державою, створення умов відпо-

відальності держави перед людиною, формування захисту прав людини — державою, зокрема створення авторитетного і неупередженого суду;

створення правових гарантій верховенства Конституції України і закону в системі нормативних актів і гарантій законності у процесі право застосовної та правоохоронної діяльності органів державної влади [199, с.14].

Інтеграція України у світове співтовариство, становлення української державності і нової правової культури змушує кожного громадянина уважніше ставитись до вимог міжнародного права, його впливу на життя. Але,

по-перше, як переконливо показують соціологічні дослідження, переважна більшість громадян, навіть практикуючі юристи, не мають чіткої уяви про загальноновизнані принципи міжнародного права, або ж знають про них дуже мало. І в українському законодавстві, правовій системі є багато принципів та норм міжнародного права, про які більшість суб'єктів міжнародного права нічого не знають. А водночас саме цим принципам Конституція України надає переваги;

по-друге, сьогодні не можна дати точну відповідь: яким чином загальноновизнані норми і принципи міжнародного права, міжнародні договори включаються в українську правову систему: чи то автоматично, чи то за допомогою певної процедури. Так, є положення міжнародного права, договори, що не ратифіковані (а з них окремі взагалі не можуть бути ратифіковані, деякі хоч і не ратифіковані, але обов'язкові для виконання всіма державами, деякі міжнародні договори не підлягають ратифікації), повинні прийматися (утверджуватися) відповідними державними органами. Але перелік таких договорів у Законі відсутній;

по-третє, дещо проблематичним уявляється реалізація положень Конституції України. Проблема полягає в тому: хто має визначити відповідність міжнародного договору Конституції, хто і в якому порядку має вводити в дію міжнародний договір, як бути, коли норми міжнародного договору суперечать нормам Конституції, чи кожен міжнародний договір має досліджуватися на предмет відповідності Конституції України. На частину цих питань у ст. 9 Конституції України дається чітка відповідь: „укладення міжнародних договорів, які

суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України”. Частково відповідь дає Конституційний суд, який вирішує справи у відповідності до Конституції України тих міжнародних договорів, що не вступили в силу. Але він не завжди і не всі договори розглядає, а лише ті, на які виник офіційний запит. Є низка інших договорів, ратифікованих і нератифікованих, обов’язкових і не зовсім, що цілковито відповідають українській правовій системі, ментальності та інше, та такі, що не відповідають і суперечать національним інтересам. Ось чому сучасний стан нормативної урегульованості проблеми співвідношення норм міжнародного та внутрішнього права не можна вважати задовільним. Зв’язаність влади законами як у межах внутрішнього правового життя, так і на міжнародному рівні, вимагає обов’язкового його дотримання, а також усунення будь-яких проявів неповаги до закону. Демократичну правову державу не можна розбудувати неправовими методами.

Узагальнюючи положення про місце принципу верховенства права у правовій культурі та його значення для правової держави, можна дійти висновку, що:

1. Сформульоване у Конституції України гуманістичне, людиноцентристське спрямування правової культури можна охарактеризувати як таке, що відповідає європейським та світовим стандартам.

2. Низький рівень правової культури українського населення проявляється у тому, що значна його частина не вважає за необхідне дотримуватися конституційних принципів верховенства права і правового закону, встановлених юридичних норм. Порушення закону іноді розглядається як цілком звичне, а іноді і як необхідне явище.

3. Принцип верховенства права вимагає закріплювати тільки ті норми та правила поведінки, які визнають людину вищою цінністю суспільства, тобто, узаконюють принцип гуманізму, справедливості у відносинах між людьми, а також між людиною та державою.

4. Використання нової для нас природно-правової концепції природжених прав людини, по суті спрямована проти концепції октройованих прав (дарова-

них державою людині прав), що була панівною у радянській державі. Такий підхід сприяє формуванню свободних індивідів, їх високої правової культури, без якої неможлива розбудова демократичної, правової держави.

5. Для подолання правового нігілізму необхідно, щоб закріплений у Конституції України принцип верховенства права став здобутком кожного громадянина України, визначальним принципом у його діяльності.

3.2. Спрямованість правової культури на забезпечення прав і свобод людини

Наступним важливим принципом організації і функціонування правової держави є принцип захисту прав і свобод людини і громадянина, що займає провідне місце у системі гуманітарних цінностей, гуманізує зміст правової культури, виступає ядром правової держави, демократичного суспільства загалі. Права людини є серцевиною сучасної гуманістичної філософії права, визначають стратегію розвитку демократичного суспільства, правової держави. Вони нормативно формулюють не лише умови і способи життєдіяльності людей, але і межі свободи людини, які дозволяють індивіду реалізувати свої права, не ущемляючи права інших людей. Права людини як гарантована законом і забезпечена судовим захистом здатність реалізувати свої домагання у різних сферах життєдіяльності — характеризують якість правової держави і громадянського суспільства ґрунтованого на праві. Захист прав людини визначає зміст і кінцеву мету діяльності держави, як демократичної, правової соціальної.

Розв'язання проблеми захисту прав людини безпосередньо залежить від розвитку правової культури громадян. Вона має подолати залишки патерналістичного світогляду і створити умови для формування ліберально-демократичної концепції поваги до людини, її гідності.

Права людини безпосередньо пов'язані із природнім правом. У ст. 21 Конституції України права людини визначаються як природні та непорушні. На відміну від патерналістських уявлень про права людини, ця концепція розглядає природжені права людини, що належать людині від народження, і які забезпечують існування демократичного простору життєдіяльності людини. „Відпо-

відно до природно-правової доктрини права людини на життя, свободу, власність, особисту гідність вважаються належними їй споконвічно і безумовно. Уже самим фактом свого народження в якості людини кожний ними наділений, і ніхто не вправі зазіхати на них” — вважає В.А. Бачинін [17, с. 133]. Ці права держава не може ні обмежити (лише у рамках закону), ні відмінити, ні ігнорувати, а повинна їх охороняти. При такому підході державна влада із всесильного і могутнього суспільного інституту має перетворитись у охоронця свободи людини та захисника її особистих інтересів.

Для розв’язання проблеми захисту прав і свобод людини необхідна тривала і копітка робота, що спрямована на подолання стереотипів минулого та формування нового, демократичного юридичного світогляду. Але без підвищення рівня правової культури неможливо створити атмосферу поважного ставлення до людини, вдосконалити демократичний механізм захисту її прав і свобод. Для цього необхідно принципово змінити культурно-правову установку кожного громадянина, і „системоцентристський підхід (від держави до людини) має бути заміненим на персоналістський підхід (від людини до держави” [118, с. 3]. Йдеться про те, що кожна людина має усвідомити, що вона є найвищою цінністю, освоїти зміст сучасних прав людини, які відповідають принципам міжнародного права, загальнолюдським цінностям, традиціям демократії та лібералізму, потребам будівництва правової держави.

У даному дослідженні теоретичні положення про права і свободи людини і громадянина розглядаються не тільки як проблеми індивідуальної правоздатності і правосуб’єктності, але і як методологічний принцип — висхідний правового начала. Вони мають одночасно і регулююче значення, і водночас виступають як загальнообов’язковий стандарт і конституційна вимога до визначення правової якості офіційних нормативних актів та діяльності всіх гілок державної влади.

У такому загальному регулятивному значенні конституційні положення про права і свободи людини і громадянина є найбільш важливими і, взагалі єдиними з огляду критерію правового характеру чинного законодавства (зако-

нів і всіх інших джерел „позитивного права”) правової організації і діяльності різних державних органів і держави в цілому. Тому поряд з характеристикою прав і свобод людини, як вищої цінності і визнання їх невідчужуваного і природженого характеру, в Конституції України відображена і законодавчо закріплена загальна значимість і обов’язковість цих прав і свобод для держави. Крім того, права і свободи людини можна розглядати і в іншому значенні для характеристики інших компонентів правової держави. Так, права і свободи, згідно з Конституцією України, визначають смисл та зміст застосування законів, виступають визначальним принципом законодавчої діяльності та виконавчої влади. Це означає, що у нашій державі не можуть видаватись такі закони, які відмінюють, чи применшують, чи дискредитують права і свободи людини і громадянина. „Утвердження прав і свобод є головним обов’язком держави, — вважає О.В. Скрипнюк. — Саме у цьому контексті вони виступають як висхідні правові основи та базові цінності правової культури” [208, с. 187].

Визначальна роль прав і свобод є обов’язковою умовою розвитку правової держави з високим рівнем правової культури населення. Тому підвищення рівня правової культури громадян у сучасному світі розглядається не лише як теоретична проблема, а насамперед як практична, що чекає свого ефективного розв’язання та запровадження у повсякденне життя.

У найзагальнішому вигляді можна говорити, що права людини — міра свободи людини, що визначається рівнем розвитку демократії і законодавства відповідної держави та суспільства, — це „природні можливості індивіда, що забезпечують його життя, людську гідність у всіх сферах суспільного життя [234, с. 498]. Вони є „зовнішнім проявом її внутрішньої свободи, прагненням до саморозкриття та розвитку своєї індивідуальності, а також реальними передумовами формування та реалізації цієї свободи” [277, с. 120].

Ставлення до проблеми захисту прав людини у різних політичних сил та у різних авторів неоднозначне, що є показником рівня їх правової культури. Одні автори категорично проти поняття прав людини, як „ідеологічного інструменту спрямованого проти „прогресивних сил”. Вони вважають, що „захід-

ний міф про права людини — це засіб агресії. Там, де Статут говорить про природні і невід’ємні права, маються на увазі не всі права і погляди на життя, що існують на Землі, а тільки ті, які сформувалися у народів Західної Європи і США протягом їх історичного розвитку” [220, с. 88-89]. Часто спостерігається спроба окремих західних держав „під приводом захисту прав людини, нав’язати світовому співтовариству свою систему цінностей, свою волю, втручаючись у внутрішні справи суверенних держав, — вважає російський правозахисник С. Рогозін. Суб’єктивна оцінка Заходом правозахисної діяльності в тій чи іншій країні виступає достатньою підставою для політичного тиску, втручання у внутрішні справи суверенних держав. ... Тоталітаризм ідеології прав людини проявляється у висуненні неоліберальної правозахисної ідеї в якості універсальної, але і загальнообов’язкової норми організації соціально-політичного життя” [187, с. 40].

Дійсно, є спроба окремих західних політиків заідеологізувати проблему прав людини і використати її у політичних цілях. Але це вже вважається зловживанням правами людини, що, як правило, пов’язано „не з правами людини, як такими, а з їх каузальними інтерпретаціями” [106, с.46]. Сьогодні беззаперечним є той факт, що права людини є загальнолюдським надбанням, і спрямовані на гуманізацію суспільних відносин у планетарному масштабі. Їх не можна абсолютизувати, або відривати від реального життя чи від самої людини. Говорячи про їх всезагальний характер, наповненість загальнолюдським змістом, ми не повинні змішувати поняття універсальний та унікальний характер. Зміст західноєвропейських прав людини має унікальний, а не універсальний характер. Кожний народ, його культура сприяє наповненню унікального змісту правової культури. „Права людини, — пише П.М. Рабінович, — це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах і які об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічному, соціальному, духовному) і мають бути рівними для всіх людей” [184, с. 7]. Вони спрямовані на захист людини, задоволення її різноманітних фі-

зичних, матеріальних, соціальних та духовних потреб і обумовлені економічним та духовним рівнем розвитку суспільства.

Набуття у 1995 р. Україною членства у Раді Європи значною мірою вплинуло на перегляд змісту правової культури у контексті захисту прав людини. Ставши членом Ради Європи, Україна зобов'язалась привести своє законодавство у сфері прав людини відповідно до європейських і світових стандартів. Першим кроком на шляху зміцнення демократії і забезпечення прав людини є прийняття Конституції України, в якій основний соціальний напрям у взаємовідносинах між людиною і державою відображається формулою — "від людини — до держави". Це положення є гуманістичною засадою діяльності держави, означає, що держава не всевладна щодо людини: у своїй діяльності вона має бути обмежена правами і свободами людини.

Конституція України, яка за оцінками міжнародних експертів є документом загальноєвропейського значення, проголосила, що людина, її життя, честь та гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Виходячи з цього, вона встановила відповідний перелік прав людини, що містяться у спеціальному розділі II під назвою "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина". У ньому визначені такі новітні для України права та свободи, як право кожної людини: на життя, що є невід'ємним правом (ст. 27); на повагу до її гідності, причому ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 28); на свободу та особисту недоторканність, за яких ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановленому законом (ст. 29); на свободу світогляду і віросповідання (ст. 36). Громадяни України мають право вільно об'єднуватись у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36); збиратися мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); займатися підприємницькою дія-

льністю в межах закону (ст. 42); страйкувати задля захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44) тощо.

Наведені та інші права і свободи людини, встановлені Конституцією України, відповідають гуманним критеріям, що встановлені міжнародним правом, відповідають потребам розбудови української держави як демократичної, правової, соціальної. Існує частина прав людини, які взагалі не можуть мати обмеження з боку владних структур. У Конституції України у статті 25, 27, 28 держава визнає їх незаперечну силу і залишає за собою тільки функцію нагляду за недопущенням порушень цих прав самою державою чи іншим суб'єктом. Що ж до інших прав, то Конституція передбачає можливість накладання тих чи інших обмежень на їх реалізацію (с. 31).

Для будь-якої держави обмеження прав людини — це гостра проблема. Процес функціонування суспільства завжди породжує такі ситуації, які вимагають від держави встановлення певних законом передбачених обмежень щодо здійснення прав людини. Це робиться у виняткових випадках — для національної безпеки держави, боротьби із міжнародним тероризмом тощо. Такі її кроки є цивілізованим способом регулювання міри свободи індивіда в суспільстві. Але тут недопустимим є зловживання та волюнтаризм. Правообмежувальна діяльність держави не безмежна. Особливу роль має відігравати право: по-перше, щоб обмежити можливості держави для примусу, по-друге, щоб забезпечити кожному громадянину гарантовану сферу життя, в межах якого він зможе використати свої знання та можливості на свій розсуд, заради досягнення власних інтересів.

Абсолютних прав людини не існує. Ця ідея відображена у низці міжнародно-правових актів з прав людини. Зокрема, Загальна декларація прав людини (ч. 2, с. 29) передбачає такі умови правомірного обмеження прав людини:

- 1) якщо вони встановлені законом;
- 2) якщо вони забезпечують обов'язкове визнання і повагу прав інших осіб;

3) якщо вони спрямовані на задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту у демократичному суспільстві.

Стаття 4 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права передбачає, що держава може встановити тільки такі обмеження прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним вимогами природного права і виключно з метою сприяння загальному добробуту людини в демократичному суспільстві.

Безперечно, комплекс цих прав людини, на які держава не може посягати, забезпечує кожній особі можливість бути самостійним суб'єктом, тобто набути статусу гідного члена суспільства.

Сучасний період розвитку нашого суспільства характеризується як розширенням міжнародних відносин у сфері захисту прав людини, так і вимогою до людини знати ці права і свідомо зі знанням справи, користуватися ними. Україну дедалі більше включають у цивілізований процес, запрошують узгодити своє законодавство зі стандартами міжнародного права. Якщо проаналізувати положення Міжнародного Пакту про громадські і політичні права, то там зазначено, що “Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов’язується:

а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні;

б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту;

в) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються [146, с.38].

З виходом України на світовий та європейський простір можливості захисту прав людини значно розширюються, але потрібна і відповідна правова культура громадян, щоб компетентно користуватися цими правами. Саме цивілі-

зований правовий захист є найважливішим показником рівня розбудови держави як демократичної, правової, соціальної.

Конституція України уперше проголошує, що кожний має право після використання національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна (ст. 55). Ця норма визначає принципово нову для України гарантію захисту прав і свобод людини. Приміром, після проголошення незалежності Україна визнала на усіх рівнях відповідні міжнародні угоди та конвенції. Це стосується європейської системи захисту прав людини, складовою якої стала Україна з часу ратифікації нею 17 липня 1997 р. — Європейської конвенції з прав людини 1950 р.

Сьогодні права людини на міжнародному рівні дедалі більше розширюються за рахунок узгодження власного законодавства з вимогами міжнародного права, наповнюються більш гуманним змістом, і охоплюють все більшу сферу людських відносин, що не регулювались міжнародним правом. Все більше передбачається гарантій для їхньої практичної реалізації. Але багато прав людини так і залишилися на рівні декларацій, тому що маємо ще низький рівень правової культури населення України, недостатньо розвинену економіку, що не дає змоги їх повністю забезпечити, особливо соціальні права. В результаті зростає розрив між законодавчо проголошеними правами і свободами людини та їх фактичною реалізацією, що значною мірою заважає розбудові правової держави.

Але слід зазначити, що у низці випадків ні проголошення прав людини, ні навіть їх висока правова культура ще не гарантують дотримання цих прав у державі. Взяти, наприклад, Конвенцію Міжнародної Організації Праці № 95 про захист заробітної плати, яку Україна ратифікувала ще 1961 р. (набула чинності для України 04.08.62 р.). І у ст. 43 Конституції України встановлено, що право на своєчасне одержання винагороди за працю захищене законом. Але, як відомо, багато наших громадян отримують свою заробітну плату далеко не своєчасно, хоч Кримінальним кодексом передбачено покарання.

Саме тому за існуючою у міжнародно-правовій практиці традицією законодавче визначення прав і свобод людини ще не є абсолютно реальною основою їх реалізації. Для цього потрібно ще кілька умов, найважливіша з яких зводиться до того, що фактичне здійснення прав і свобод людини вимагає конкретних юридичних гарантій і відповідають рівню правової культури наших законодавців. Інакше кажучи, слід після проголошення та юридичного закріплення відповідних прав ще видати спеціальні закони та інші нормативно-правові акти, які б забезпечили не лише проголошення, але й здійснення цих прав.

Взагалі, як неважко переконатися, проблема проголошення прав і свобод людини — це проблема так званого матеріального права. Що ж стосується гарантій забезпечення, реалізації (виконання) проголошених належним чином прав, то вони повинні бути закріплені у процесуальному галузевому праві держави. Проте, в Україні у зазначеному питанні склалося дещо інакше: достатні, з огляду міжнародного права, стандарти захисту прав людини не мають конкретних механізмів реалізації в національному процесуальному праві. Судова реформа, яка має забезпечити не лише доступність суду, ефективність захисту прав і законних інтересів учасників процесу, надійність і правомірність актів правосуддя, але й зміну репресивної ролі судів на їх головну функцію — захист права і закону, захист прав і законних інтересів громадян у державі здійснюється досить повільно.

Торкаючись питання реальних гарантій щодо проголошених Конституцією України прав та можливостей захисту громадянами таких прав, слід зупинитися ще на одному вкрай важливому аспекті. Йдеться про те, що функціями посприяння, захисту, забезпеченню, гарантуванню прав людини і громадянина Конституцією України безпосередньо наділяються: Президент України (ч. 2 ст. 102); Кабінет Міністрів України (п. 2 ст. 116); місцеві державні адміністрації (п. 2 ст. 119); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює "Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина"... (ст. 101). Указом Президента України у нашій

країні введено посаду заступника міністра юстиції України — Уповноваженого у справах дотримання Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Надзвичайно важливе значення має запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмена), що також є новацією у розбудові демократичного суспільства, правової держави. Діяльність цього демократичного інституту особливо актуальна на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли відносини між державою та особою часто загострюються, і тоді навіть незначна проблема, яка виникає з боку держави, призводить до соціального незадоволення. Громадянин України має право звернутись до Уповноваженого з прав людини за допомогою, оскаржити дії посадових осіб, державних, громадських органів. Але це передбачає високий рівень правової культури як населення, так і представників правозахисних організацій та правоохоронних органів. У Конституції України закріплено право кожного громадянина звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 55), на якого покладено обов'язок здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини (ст. 101). Його статус, функції та компетенція закріплено в Законі "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" (1997 р.), в якому враховано досвід функціонування інституту омбудсмена європейських країн. Його діяльність полягає в "...оперативному захистові особи від зловживань посадових осіб і державних органів..." [85]. Уповноважений із прав людини здійснює нагляд над судами та іншими органами влади, захищає громадян від свавілля чиновників і має право подати судовий позов проти владних посадових осіб на території України і в межах її юрисдикції. Але велике значення для захисту прав людини має правова освіта, яка допомагає людям не лише знати свої права, а й уміти їх відстоювати. Від України надійшло понад 270 скарг на порушення прав з боку нашої держави. Йдеться про порушення у справі забезпечення мінімальної заробітної плати, виплати заробітної плати, невідповідність заробітної плати мінімальним потребам людини тощо. Вперше уряд офіційно визнав таке явище в Україні як бідність [80, с. 187]. Але дедалі гострішою стає

проблема відстані між проголошенням прав та свобод і їх реалізацією. Ще традиційно зберігається неповага до людини, зневажливе ставлення до її честі та гідності, успадковані нами від тоталітарних часів. На сьогодні фактів порушення прав людини і громадянина безліч та їхній перелік продовжує збільшуватись.

Порушення прав людини значною мірою пов'язаний з тим, що це проблема не лише юридична, а й економічна та соціально-політична. Вона тісно пов'язана з розвитком демократії, політичної та правової культури, рівнем розвитку економіки країни, станом суспільного виробництва, духовним потенціалом людини. На шляху до правової держави у сфері захисту прав доведеться долати значні труднощі. Серед них — тривалий і серйозний за наслідками спад промислового виробництва, недосконале законодавство, що стосується усіх сфер суспільного життя, відсутність дійового ринку, розвиненої демократії, занепад моральності, послаблення законності, обвальне зростання злочинності, що загалом є причиною розчарування населення у наслідках демократичних реформ.

Особливо гострою є проблема щодо обізнаності громадян про існування своїх законних прав і свобод, закріплених у міжнародно-правових актах (деклараціях, конвенціях, договорах, угодах), які ратифікувала наша держава. За попередніми підрахунками кількість чинних для України багатосторонніх міжнародних угод (конвенцій) сягає близько трьохсот. Але, на жаль, поки що в багатьох випадках широкому загалу невідомі не лише тексти, а навіть назви цих угод у зв'язку з тим, що вони своєчасно не публікуються. І взагалі, питання з опублікуванням міжнародних договорів України залишається одним з найбільш складних.

У сучасних умовах індивід часто перебуває в ситуації зростаючого інформаційного дефіциту, особливо щодо діяльності адміністрації. У таких випадках постає ситуація, коли значна частина потрібної інформації з прав людини тримається у таємниці. Таке порушення права людей на правдиву і своєчасну

інформацію може межувати із злочином (аварія на ЧАЕС) і суперечить вимогам правової держави.

Звичайно, для будь-якої держави існувала і буде існувати проблема інформаційної безпеки у самому широкому розумінні. Держава має окремі права на певне обмеження доступу громадян до інформації; з іншого, порушення права людини на правдиву інформацію, особливо з прав людини, кваліфікується міжнародними інституціями як злочин державних службовців проти власного народу [221, с. 39].

Поки що конституційним основам правового порядку України не відповідає порядок доведення до відома населення нормативно—правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, що визначають права та обов'язки громадян, як це передбачено ст.57 Конституції України.

Не сприяє підвищенню правової культури громадян й не оприлюднення як періодичних доповідей нашої держави в міжнародних інституціях щодо дотримання нею універсальних конвенцій ООН з прав людини, так і оцінки цих доповідей спеціальними конвенційними органами з погляду ефективності виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань. Але захист прав людини не можливий без участі держави: по-перше, правова держава покликана закріпити у законах невід'ємні природні права людини, які забезпечують йому нормальну життєдіяльність; по-друге, як соціальна і правова держава вона має гарантувати людині гідний цивілізованої людини рівень життя, захистити від злиденності і безробіття. Цей принцип закріплений у ст. 1 Конституції України, у якій Україна визначається як соціальна, правова держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя, і вільний розвиток особистості (ст. 46); по-третє, демократична, правова держава створює механізм захисту прав людини — забезпечує конституційний контроль, судовий захист, адміністративні процедури тощо.

Після приєднання України до Європейської конвенції з прав людини (у 1997 р. Україною підписано Конвенцію про захист прав людини) громадяни і особи, які перебувають під юрисдикцією України, набули права безпосередньо

звертатись до Європейського Суду з приводу захисту порушених прав. І, на жаль, ми маємо багато прикладів порушення прав судовими органами. Про це свідчать дані про звернення громадян України до Європейського Суду. У 2002 році до Європейського Суду звернулося 2 500 громадян України, і за цим показником Україна посідає п'яте місце в світі [80, с. 84]. Це означає, що, по-перше, наші судові органи працюють незадовільно у галузі захисту прав людини; по-друге, у громадян сформувався більш високий рівень правової культури європейського типу і вони знають свої права та можливості їх захищати цивілізованим шляхом; по-третє, Українська держава стає правовою, демократичною, надає можливості своїм громадянам захищати власні права на будь-якому рівні.

Громадяни України мають право безпосередньо вимагати від держави прямого застосування норм міжнародного права, як норм внутрішнього права. Вони полягають у такому:

1) права людини мають універсальний характер. Вони поширюються на кожну людину і повинні гарантуватися державою, незалежно від того, чи поділяє вона ідеологію прав людини чи ні, чи підписувала наша держава ті чи інші міжнародно—правові документи і чи є вона дійсним членом якогось міжнародного співтовариства. Зрозуміло, що обсяг та ефективність реалізації цих прав залежить не лише від рівня розвитку держави чи суспільства, а насамперед від свідомості самих громадян, рівня їх правової культури;

2) права людини перебувають у постійному розвитку, відображаючи динаміку суспільних відносин у глобальному масштабі та зростання рівня правосвідомості громадян;

Звичайно, у сучасному світі немає такої держави, де б не порушувалися права людини. Не існує також міжнародних наднаціональних владних органів, які б мали перебрати на себе розв'язання безліч життєвих проблем та вирішення конфліктів, в океані яких реалізуються інтереси та права людини. Держава, з усіма її недоліками, залишається необхідною правовою організацією сучасного суспільства. Однак міжнародна практика виробила правові та інституційні механізми, що сприяють створенню у межах держави такого середовища, в якому

повага до прав людини ставала би нормою. Їх потрібно у повній мірі реалізувати і у нашій державі:

бажано реально встановити принцип прямої дії норми міжнародного права у ділянці реалізації та забезпеченні прав людини і привести у відповідність з ним все наше законодавство;

чітко визначити правове становище окремих груп населення, що потребують правового захисту;

спростити процедуру звернення усіх без винятку громадян до міжнародного суду у разі порушення прав людини, коли не досягнуто надійного захисту цих прав у межах своєї країни;

забезпечити попередню експертизу законодавчих актів з погляду їх невідповідності Конституції України (як тих, що були прийняті до прийняття Конституції України, так і тих, що приймаються);

гарантувати наявність процедурно-процесуальної бази для реалізації захисту прав і свобод громадян, згідно з якою громадянинові створювались би умови для реального забезпечення його прав і свобод [197, с.263].

Отже, можна дійти висновку:

1. Права людини — головний ціннісний орієнтир і вища у діяльності правової держави, що гуманізують зміст правової культури, сприяють гармонізації цінностей індивіда і соціуму, демократизації суспільства в цілому. Завдяки забезпеченню прав людини створюються умови для розбудови правової держави та громадянського суспільства.

2. Внаслідок демократичних перетворень, поглиблення державно-правової реформи формується новий формат стосунків людини і держави: не патерналістський, а партнерський, що відповідає принципами рівності, справедливості, взаємної поваги один до одного.

3. Права і свободи людини в Україні загалом відповідають міжнародним стандартам. Вони також узгоджені із вимогами міжнародного права, але їх потрібно не лише декларувати, але й уміти реально ними користуватися. А для

цього потрібні не тільки демократичні умови життя, а й високий рівень правової культури кожного громадянина.

4. Визнання природно-правової доктрини прав людини ні в якому разі не применшує ролі держави у їх реалізації. Нині кожний громадянин повинен мати відповідний рівень правової культури для розуміння і усвідомлення, що пріоритет прав людини над державою не означає, що права людини можуть бути забезпечені та захищені без участі самої держави, її роль у забезпеченні прав людини сьогодні не можна переоцінити.

5. Становлення демократичної правової держави і забезпечення прав людини знаходяться в діалектичній взаємозалежності: правова держава неможлива без забезпечення свободи і автономії особистості, і водночас, захист прав людини неможливий без правової, демократичної держави.

6. Закріплені та гарантовані права і свободи людини і громадянина є необхідною умовою розбудови правової держави, піднесення особистості, забезпечення справді гуманного характеру змісту правової культури.

3.3. Місце правової культури у забезпеченні принципів народовладдя та досягненні конструктивної співпраці між гілками влад

Суттєвою ознакою демократичної, правової держави, яка для своєї реалізації потребує високий рівень правової культури не тільки урядовців, законодавців, посадових осіб, а і всього населення, кожного пересічного громадянина держави, є народовладдя. З юридичного боку народовладдя означає належність всієї публічної влади, зокрема і державної, народові, вільне і компетентне здійснення цієї влади народом, тобто, державне управління суспільством відповідно до суверенної волі більшості народу, проте з урахуванням інтересів меншості [271, с. 13].

Народовладдя реалізується через систему вільних і рівних виборів, пряму участь всього населення у формуванні та здійсненні влади шляхом загального обрання представницьких органів, включення у політичне життя недержавних

об'єднань громадян, і передбачає високий рівень правової культури всіх її учасників. Принцип народовладдя означає:

забезпечення широкої участі населення у реформуванні організації й діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; реформування організації виборів до представницьких органів влади шляхом застосування змішаної та пропорційної виборчої системи;

підвищення ролі представницьких органів у правотворчій діяльності держави, реалізація конституційного статусу парламенту як єдиного органу законодавчої влади, зміцнення відповідно до принципу розподілу влад його установчих та контрольних функцій, зростання ролі та ефективності правотворчості органів місцевого самоврядування;

забезпечення гласності законодавчого процесу, створення належної системи інформаційного забезпечення правотворчої діяльності державних органів; застосування широких загальнонародних обговорень законопроектів, особливо тих, які безпосередньо регулюють відносини людини і держави, встановлюють права і обов'язки громадян;

поширення застосування форм безпосередньої демократії, зокрема використання відповідно до Конституції народної законодавчої ініціативи, всеукраїнського референдуму щодо проектів законів, які безпосередньо стосуються відносин людини і держави, соціальних потреб громадян; запровадження місцевого референдуму для розв'язання правових питань місцевого значення;

найшвидше запровадження в життя конституційної норми про участь населення у діяльності судової влади, зокрема через інститут присяжних, встановлення народного контролю за діяльністю виконавчої влади. Тобто, дійсне народовладдя потребує для свого функціонування високий рівень правової культури народу [168, с. 201].

У сучасному демократичному суспільстві здійснення влади народом не означає, що будь-яка кухарка може керувати державою. Управлінська діяльність, не менше чим будь-яка інша, потребує професіоналізму, високого рівня політичної і правової культури населення, відповідальності за суспільні справи.

Загалом український народ готовий до більш високих та зрілих форм демократії. Він є „освіченим, європейським і сучасним народом, який прагне демократії і політичної відповідальності, народом, який відповідально ставиться до долі своєї держави, народом, який шанує свої права і свободи” [156]. Але при будь-якій формі державного правління, зокрема і демократичній, завжди будуть члени суспільства, які активно приймають участь в управлінні суспільними процесами, і є ті хто байдужий до загальнодержавних справ, тобто, люди із високою правовою культурою (політично та юридично освічені, готові брати активну участь у житті держави), і несвідомі, із нерозвинутою політичною і правовою культурою.

На жаль, у сучасному українському суспільстві поняття „демократія” дещо втратило свою привабливість, характерну для цивілізованих країн та початкового етапу розбудови демократичної України. У масовій свідомості слово „демократ” часто набуває непривабливого значення. „Демократи” зазнають поразки на виборах в органи влади всіх рівнів; під гаслами „демократії” відбувалося багато руйнівних процесів у економічному та соціальному житті суспільства. Але із реальною демократією, реальним народовладдям, участю народу в управлінні суспільними справами такі деформації не мають нічого спільного. Демократія була і залишається показником прогресу людської цивілізації, і сучасним викликом українській державі. Вона не лише протилежна поняттю організованості і порядку, а й уособлює їх. У справжньому розумінні демократія передбачає високий рівень суспільної дисципліни і високого рівня правової культури населення, суворе дотримання правових норм, чітку систему управління суспільними справами. По-справжньому демократичним є суспільство з високою правовою культурою громадян.

Але слід визнати, що наше суспільство поки що знаходиться на початковому етапі розвитку сучасної демократії. Про це свідчать насамперед такі показники, як ефективність діяльності демократичних інститутів, рівень єднання суспільства на принципах демократії, рівень розвиненості правової культури на-

селення. Відіграють свою негативну роль і важкі наслідки тоталітарного минулого.

На розвиток демократії негативно впливають олігархічні структури, деструктивні політичні клани, мафіозні кримінальні клани. Волевиявлення народу на виборах — і це підтверджувалося не один раз, — спотворювалося брудними виборчими технологіями, зловживаннями засобами масової інформації, прямими підтасуваннями і неприкритим тиском на виборців з боку різних „начальників”. Окремі принципи розбудови демократичної, правової держави здійснювалися із великими зловживаннями. Так, принцип поділу влад використовувався часто не в інтересах пошуку порозуміння та злагоди між гілками влади, а навпаки, в інтересах протистояння, що породжувало додаткове напруження в країні.

Важливим кроком на шляху поглиблення демократичних засад нашої держави як правової та соціальної є проведення конституційної та політичної реформи, що у поєднанні з адміністративною реформою здатні дещо послабити напруження у сфері державної влади, усунути розбалансованість між гілками влади — законодавчою, виконавчою та судовою, забезпечити їх ефективну співпрацю. Саме тому й постала необхідність реформування інститутів державної влади, законодавчої, виконавчої та судової, що „передбачає як передумову скоординувати парламентську, судову, адміністративну, муніципальну тощо реформи, за допомогою яких в Україні може бути створена дійова демократична, правова держава як політична форма народовладдя українського народу” [199, с. 178].

Найбільшою мірою конституційна та політична реформи пов’язані із питаннями народовладдя, державного устрою, взаєморозуміння між гілками влади, що потребують широкої компетентної участі населення у проведенні реформ, високого рівня їх правової культури.

Виходячи з об’єктивної цілі державної влади і обґрунтовуючи необхідність забезпечення узгодження і взаємодії між гілкам влад в процесі функціо-

нування гілок влади, особливо значна роль належить механізму „стримувань” і „противаг” окремих гілок влади, що доповнює принцип поділу влад.

Для того, щоб не допустити зловживання владою і не сприяти виникненню авторитарних та абсолютистських політичних режимів, що не зв’язані правом, гілки влади не повинні поєднуватись в одних руках і не можуть зосереджуватися у межах одного органу, а повинні бути розмежовані і поділені. Демократичність цього принципу підтверджується практикою демократичних держав протягом трьох століть (з часів Дж. Лока та Ш. Монтеск’є), але і дискусії з приводу функціонування інституту поділу влад тривають рівно стільки ж. Дія принципу поділу влад означає, що державна влада в цілому не може належати жодному державному органу. Кожна гілка влади здійснює свою функцію і немає права підмінити діяльність іншої. Незалежність і самостійність влад можливі лише на тлі дотримання однакового для всіх закону.

Основними вимогами принципу поділу влади є:

- 1) поділ повноважень між трьома гілками;
- 2) незалежність та самостійність кожної з них, їх рівність між собою;
- 3) взаємодія трьох гілок єдиної державної влади, що мають спільну соціальну природу і напрями діяльності;
- 4) надання можливості кожній з них взаємно впливати одна на одну контролюючи діяльність з метою недопущення монополізації державної влади чи виходу за межі компетенції, встановленої конституцією та законами держави.

Але це є вимоги теорії, а на практиці все значно складніше: „поділ і взаємодія влад часто повертається або ж конфронтацією, або ж принизливими формами залежності і підлеглості” [22, с. 14]. Ми бачили багато прикрих випадків відкритого протистояння парламенту і уряду, Президента і Парламенту тощо.

Єдність державної влади не усуває структурно-функціонального розмежування між органами державної влади, а поділ влад не передбачає створення трьох окремих влад. Йдеться про один інститут — єдину державну владу. Існування в державі кількох різних за своєю суттю влад суперечило б суверенітету державної влади. Тому і політичну реформу сьогодні потрібно розглядати як

пошук гармонійних відносин між різними сферами влади у межах єдиної влади, цивілізований перерозподіл повноважень між парламентом, Президентом, урядом та перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки.

Разом з тим принцип поділу державної влади означає не тільки і не стільки жорсткий поділ функцій та компетенцій між владними структурами, скільки механізм їх тісної взаємодії для розв'язання проблем державотворення. Як зазначив Президент України Л.Д. Кучма у щорічному Посланні до Верховної Ради України 15 квітня 2003 р. і, „ми знайдемо в собі сили і волю, щоб забезпечити реальну консолідацію всіх гілок влади і на цій основі зробити нові відчутні кроки на шляху утвердження України як сучасної високорозвиненої соціальної та демократичної держави” [221]. Всі гілки влади повинні нести відповідальність за життя людей, за стан справ у державі „оптимально розподіливши між собою обов'язки, причому ці гілки мають становити цілісне і єдине державне древо” [156].

Важливою прикметою правової держави, що потребує термінового вирішення і втілення, є подолання конфронтації, протистояння різних гілок влади, що виступає перешкодою на шляху розбудови демократичного суспільства, правової держави. Співвідносність між владами передбачає наявність у кожній з них такого демократичного механізму, що здатний на самообмеження у повсякденній діяльності. Боротьба з уявною та дійсною конфронтацією між різними гілками влади здійснюється демократичним шляхом: а) шляхом запобігання можливих конфліктів; б) або ж шляхом їх цивілізованого вирішення.

Пріоритетним є перший напрям, що зорієнтований на недопущення конфронтації. Цілям запобігання конфронтації відповідає низка соціально—економічних та юридичних заходів. Особливе місце серед них посідає зростання економіки, поглиблення ринкових реформ, здійснення державно-правової реформи в суспільстві.

Важливим способом запобігання конфронтації гілок влади є, з одного боку, дотримання кожною гілкою влади своїх повноважень та дія у межах її ком-

петенції, а з іншого — використання системи стримувань і противаг. За умови відсутності механізму „стримувань” і „противаг”, або його порушення, принцип демократичного функціонування влад може перетворитися в декларацію і стати перешкодою на шляху ефективної реалізації державної влади.

Традиційні механізми „стримувань” і „противаг”: відмова парламенту санкціонувати урядові програми, призначення чиновників, парламентський контроль, президентське вето, подолання його парламентом, відмова від схвалення Кабінетом Міністрів законопроектів, різних ініціатив виконавчої влади, створення слідчих комісій, відмова у затвердженні кандидатів на посаду, вибори Голови Верховної Ради України, його заступників, голів комісій, відставка уряду тощо. Та найбільш дієвим способом подолання конфліктів між гілками влади і всередині їх є використання узгоджувальних процедур, до яких учасники звертаються часто і добровільно. Але цивілізований шлях вирішення проблем передбачають високу правову і політичну культуру його учасників.

Особливість перехідного періоду, що його переживає Україна, породжує і суперечливі конфліктні процеси в суспільстві. Звичайно, суперечність між законодавчою та виконавчою владою сама по собі не несе великої небезпеки. Вона може виникнути тільки від того, якими методами вони вирішуватимуться. Так, абсолютизація ролі законодавчої влади у даній ситуації може призвести до антиконституційного переходу функцій глави держави до парламенту. З іншого боку, звільнення від парламентського контролю може призвести до зростання рівня авторитарності виконавчої влади.

Особлива роль правової культури проявляється в процесі розв'язання проблеми протистояння між владою і опозицією. Звичайно, демократія немислима без наявності опозиції до влади. „Де закінчується існування опозиції, там розпочинається торжество тоталітаризму, — підкреслив Президент України Л.Д. Кучма на урочистому зібранні присвяченому 12-річниці Незалежності України, — але в умовах демократії відносини влади і опозиції — це цивілізована конкуренція альтернативних програм суспільного розвитку” [156]. Коли суперечності між владою і опозицією набувають непримиренного характеру, тоді

авторитетним арбітром може бути лише народ. Так, для розв'язання принципово важливих для держави питань влада має можливість звернутись безпосередньо до народу. Так, сьогодні у суспільстві і владних структурах жваво обговорюється питання про винесення на референдум ініціативи Президента України про перехід від президентсько-парламентської до парламентсько—президентської моделі розвитку нашої країни. Саме така модель політичної системи найбільш поширена у європейських країнах. Практика апелювання до думки народу, як джерела влади — є важливим демократичним інструментом і протягом багатьох років виправдовувала себе. Але тут постає питання, по-перше, чи достатній рівень правової і політичної культури громадян, щоб розібратись у таких складних політичних та юридичних проблемах. Президент України Л.Д. Кучма вважає, що наші громадяни спроможні „кваліфіковано і зважено дійти до суті нагальних проблем державного будівництва” [221]. Дійсно, народові необхідно довіряти. Але у той же час, потрібно враховувати, що народ може дати кваліфіковану відповідь на винесені на референдум питання у міру своєї правової і політичної обізнаності, зрілості правової та політичної культури. А це означає, що, *по-перше*, не будь-які питання можна виносити на референдум, не на всі питання народ може дати кваліфіковану відповідь, хоч він сьогодні може в цілому розібратись у складних політичних проблемах відповідно до рівня їх правової та політичної культури. По це свідчить всенародне обговорення громадянами України внесення змін до Конституції України. Як підкреслив Президент України Л.Д. Кучма, що при обговоренні „не було формального „одобрямсу”. А була дискусія сотень тисяч людей, яким не байдужа доля власної країни”; *по-друге*, ще чітко законодавчо не відпрацьовані механізми всенародного референдуму щодо змін у Конституції України. Вони, як підкреслював Президент України у щорічному Посланні до Верховної Ради України 2003 р., „... ще потребують сучасного та ефективного законодавчого забезпечення” [221]. Але такий діалог влади з народом є дійовою школою підвищення правової і політичної культури народу.

Політична реформа у нашій країні передбачає передачу головних важелів влади до рук парламенту, оскільки саме він формує юридичні норми життя держави і суспільства, визначає основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики. Похідність парламенту від народу і його головного призначення — виражати волю народу, регулювати найважливіші суспільні відносини шляхом прийняття законів та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади і найвищих посадових осіб — об'єктивні чинники, які обумовлюють теоретичний фундамент визначення пріоритетного місця і ролі парламенту в системі державної влади [199, с. 175]. Парламент не має права присвоювати собі повноваження, не передбачені законом, і вимагати від громадян виконання обов'язків, не закріплених у законі. Він не має права підміняти собою законодавчу владу.

Якщо узагальнити проблему поділу влад, що є провідним принципом правової держави, спрямований на подолання конфронтації між різними владними структурами, та досягнення злагоди в суспільстві, то можна констатувати:

по-перше, — це не раз і назавжди відпрацьована проблема, а постійно змінюваний процес, працюючий і діючий механізм, що досягає єдності на основі складної взаємодії різних чинників, спрямованих на подолання конфлікту різних гілок влади у екстремальних ситуаціях. При взаємодії влад передбачається, що завжди, на певний час, одна з них домінуватиме над іншими. Звичайно, ідеальним було б гармонійні стосунки між ними, але ніколи не можна виключати протистояння та конфлікт. Мудрість політиків та юристів полягає у тому, щоб забезпечити мирне розв'язання конфліктного протистояння між різними гілками влади;

по-друге — намагання створити ідеальну модель поділу влади, придатну для усіх часів і народів є, наперед, не життєздатною та утопічною;

по-третє — завдяки принципу поділу влад в діяльність державних структур вноситься елемент регульованої конкуренції, яка забезпечує політико-адміністративні інститути потенціалом, достатньо сприятливим до прогресивних соціальних перетворень;

по-четверте — поділ влад забезпечує поступовість і надійність у здійсненні демократичних реформ у ділянках політичної системи, трансформуванні економіки, вирішенні проблем соціального захисту громадян, виховання політичної та правової культури населення. Система поділу влад дозволяє створити гарантії проти зловживання владою у будь-якій галузі влади і запобігає дестабілізації суспільства [280, с. 58].

Виходячи з практики формування законодавчих, виконавчих та судових органів влади, можна зробити висновок, що будь-яке нововведення та реформування може бути успішним лише за умови їхньої відповідності ціннісним орієнтирам більшості громадян України, відповідати рівню їх правової та політичної культури. Як зазначив Президент України „навіть найкраща конституція може повністю виконувати свої функції лише у тому разі, якщо спиратиметься на глибинне усвідомлення громадянами спільних цінностей, на високу правову культуру населення” [26].

Особливо велике значення має рівень правової культури народних депутатів. Індивідуальна правова культура кожного народного депутата являє собою „рівень правових знань, усвідомлення існуючої системи права та, що особливо важливо, дотримання народним депутатом правових норм у своїй діяльності” [79, с. 95]. Групову правову культуру народних депутатів можна розглядати як сукупність правових знань, досвіду правотворчості та реалізації правових норм депутатським корпусом.

Розглядаючи якісний стан парламенту другого скликання, слід зазначити, що з професійного боку він є недосконалим. Так, 434 народних депутатів мали вищу освіту, і тільки 55 з них — юридичну [79, с. 93]. Певний правовий досвід мали окремі депутати, що набули його у повсякденній практиці до роботи в парламенті (юрисконсульти, науковці, помічники депутатів, адвокати, прокурори тощо). Частина народних депутатів отримали професійну підготовку у складі парламенту попереднього скликання. Закон України „Про статус народного депутата” передбачає певну спадковість у складі парламенту, присутність частини

депутатів з певним юридичним і державотворчим досвідом із попереднього скликання.

Звичайно, проблема обрання до парламенту більшої кількості юристів не проста і пов'язана насамперед з усвідомленням їх соціальної ролі широкими верствами населення та відповідальності за свою діяльність. Тобто, "законодавча влада повинна не тільки приймати якісні закони, а й сама в процесі функціонування підпорядковуватися законові, діяти відповідно до його приписів, що відбивають реальну соціальну дійсність, реальні суспільні потреби й інтереси, а не тільки приватні інтереси законодавців та інших представників владарюючих сил". Влада повинна „будуватися і функціонувати на основі права, діяти у межах закону, бути готовою взяти на себе певні зобов'язання, обмеження і не порушувати їх, і ...діяти у межах законодавчого простору, мати відповідний рівень правової культури” [199, с. 187].

Підвищенню рівня правової культури депутатського корпусу має сприяти прийняття Верховною Радою України Проект Закону „Про внесення змін до Конституції України”, який у ст. 81 передбачає „припинення повноважень депутата достроково в разі виходу (виключення народного депутата України, обраного від політичної партії) зі складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій)” [66]. Безкінечні переходи народних депутатів із фракцію у фракцію викликають у виборців не лише подив, а й запитання щодо моральних якостей даного депутата.

Але якісний склад парламенту передусім залежить від рівня правової культури виборців, їх уміння оцінити політичні ділові професійні якості обраних представників до законодавчого органу держави: „рівень правової культури депутатського корпусу можна визначити певною мірою в залежності від рівня правової культури суспільства” [74, с. 96]. Адже реалізуючи своє виборче право, населення країни обирає до парламенту осіб, які є прикладом для інших. Таким чином, при розгляді правової культури народних депутатів ми зосередили увагу на тому, що вона становлять собою певний симбіоз, що характеризується

такими складовими, як повсякденний досвід, професійний і теоретичний рівень, що загалом розкривають зміст їхньої правової культури і складають єдине ціле.

Не сприяє підвищенню авторитету влади у населення наявність певних пільг чи привілеїв для народних депутатів. Депутатську недоторканість народ розглядає як прикриття для високопоставлених порушників закону, їх захист від справедливої відплати з боку правосуддя. Так, для народу із стабільно низькою пенсією (штучно вирівняною, що знаходиться далеко за межами прожиткового мінімуму), вражають розміри заробітної плати та розмір пенсій для народних обранців. Тому народ не цілком довіряє владі і вважає, що у державі влада не належить народові. Центр імені Разумкова у 2003 р. провів соціологічне дослідження з питання кому належить влада в Україні і хто має більше шансів отримати її у народу? Так, народ не вважає себе джерелом влади, і 83,7 % із опитаних переконані, що не мають ніякого впливу на центральну владу; 79 % вважають, що не мають ніякого впливу на місцеву владу; 86,2 % не вважають себе господарями держави; і лише 3,5 % вважають, що їм реально при належить влада в Україні [42].

Важливу роль у становленні демократичної правової держави відіграє високий рівень правової культури електорату, виховання у них культури виборчої демократії. Культура виборчої демократії — це є різновид політико-правової культури, реальний імператив і можливість подолати конфронтаційну логіку посттоталітарного розвитку суспільства адекватними в даній ситуації засобами. Вона спрямована на становлення нової системи соціально-політичних орієнтацій та виборчої практики. Склалася чи не склалася культура демократичної участі в виборчому процесі, чи реалізували громадяни своє право, володіють чи не володіють свідомим демократичним вибором — саме в цьому полягає політична та правова культура в дії. Тому певним чином можна стверджувати, що саме через вибори проглядається весь спектр правової та політичної культури. Вони узагальнюють міру освоєння масовою політичною свідомістю фундаментальних цінностей і обмежень демократичної культури, структуру та динаміку

правового й не правового ставлення до дійсності, розуміння громадянами своєї ролі і місця в політичному процесі.

Важливими характеристиками електорально-правової культури суспільства демократичного типу є такі компоненти, як плюралізм, множинність позицій в політичному процесі, свобода вибору (участь чи неучасть у різних виборах), право на опозицію офіційній політиці при обов'язковому визнанні рішення всіма його учасниками. У цивілізованому суспільстві правова культура виборців розглядаються як вирішальна форма соціально-політичної, правової і моральної легітимації влади.

Значний вплив правової культури на розв'язання проблеми розбудови демократичної, правової держави здійснюються через політичні партії, які сьогодні у нашій країні мають бути „несучими конструкціями демократичних систем”[191]. Сьогодні ефективна і реальна демократія неможлива без стійкої багатопартійної системи, організованих заінтересованих груп. Завдання кожної політичної партії у демократичному суспільстві полягає у „виявленні і агрегуванні (на основі суспільно—політичної ідеології, програми, доктрини) існуючих у суспільстві інтересів, їх вираження у конкретній, придатній для прийняття рішень формі” [199, с. 80]. Нинішнє українське правове поле „стимулює появу і подальше маловиразне функціонування численних квазіполітичних партій, що створюються під амбіційних, псевдополітичних лідерів — посттоталітарної псевдоеліти, які реалізують свою потребу у черговому виході на парламентську трибуну, щоб за допомогою певного набору слів, на кшталт спекулятивного „демократичного” жаргону, збудити у нечисленних послідовників енергію осуду [199, с. 81]. Переважна більшість українських політиків, які представляють десятки різноманітних за назвами, і нечисленними за складом партії, що формально виголошують свою відданість принципам демократії фактично не володіють відповідним цим принципам основам політичної і правової культури дискусій та компромісів, не готові, не вміють і, здається не бажають враховувати та взаємопов'язувати різноманітні приватні та загальні інтереси всіх соціальних сил і груп, які стоять за ними. Усе це потребує подальшого поглиблення демок-

ратизації усіх сторін суспільного і державного буття. Політична і правова культура (в широкому значенні) більшої частини нашої нинішньої керівної еліти „поєднує і сучасні способи державного управління, і традиції радянського періоду. Вона історично зорієнтована на постійне і пріоритетне використання саме політичних регуляторів владних відносин, незалежно від їх легалізованості та опосередкованості законом” [219, с. 29]. Тому і виникає у населення недовіра до влади. Як зазначив В.М. Селіванов ”причини недовіри народу до влади потрібно шукати в державній діяльності сучасної політичної еліти, де спостерігаються традиційні для радянського політичного режиму стереотипи сталого переважання політики над правом, наслідком чого стають спроби пріоритетного розв’язання тактичних проблем, без урахування їх похідності від стратегічних” [199, с. 307]. Тому для владної еліти „поза зв’язками із механізмами зміцнення їхнього владного становища не тільки позбавляється свого ціннісного значення, а й взагалі втрачає будь-яку соціальну предметність і певність — і на професійній роботі в державній сфері, і в особистому житті” [219, с. 29].

Сучасна демократична держава для свого функціонування передбачає відкритість, всебічну і повну інформованість власних громадян, гласність що в цілому представляє собою головну умову розвитку правової культури. Конституція України гарантує кожному право на інформацію та свободу інформаційної діяльності, обмежуючи лише деякі з них в інтересах національної безпеки. Саме Основний Закон України визначає інформаційну безпеку поряд із захистом суверенітету й територіальної цілісності держави.

Але існують і зловживання інформаційним простором. Так, гласність може перейти всі допустимі межі і перетворитися у власну протилежність. „Плівки” із компрометуючими записами, спрямованими проти Глави держави стали здобутком усього світу. Ніяка найдемократичніша держава світу ніколи не допустить витікання інформації стратегічного значення, що підриває її безпеку. За такі „демократичні” ініціативи навіть у цивілізованій державі можна отримати дуже серйозне покарання, і навіть „електричний” стілець.

Демократична „прозорість” інколи перетворюється у шантаж, ідеологічний тиск, що також підриває основи існуючої держави, її суверенітет і незалежність. Так, наприклад, „кольчужна” легенда, яка поки що немає достатнього підтвердження, а водночас прийняті санкції проти держави України окремими міжнародними інституціями є реальністю.

Суперечить утвердженню демократичних традицій популізм, що імітує демократичні процедури, правове регулювання існуючих суспільних відносин. Він розрахований на носіїв низького рівня правової культури і тісно пов’язаний з правотворчою діяльністю через установлення в юридичних нормах декларативних стимулів (прав, свобод, заохочень), або ж обмежень (обов’язків, заборон, покарань). Але саме в цьому і полягає нереальність обіцянок окремих політиків, саме тут розходяться буква закону і діло [125, с. 104-112]. Особливого поширення він набуває під час виборчих кампаній — виборів до Верховної Ради України та виборів Президента України. В цей час кандидати щедрі на обіцянки для народу, особливо щодо забезпечення соціальних прав, захисту їх соціально-економічних інтересів. Особливо декларативними є зобов’язання, пов’язані з фінансовим та матеріальним забезпеченням: виплата заробітної плати, пенсій, підвищення життєвого рівня населення, мінімальної заробітної плати. Численні обіцянки та їх невиконання викликають справедливе обурення населення, негативно впливають на свідомість громадян, породжують у них недовіру, а нерідко й вороже ставлення до закону, держави, представників влади.

Правовий популізм, спрямований на незадоволений життям електорат, для якого характерним є пошук простих способів розв’язання складних проблем. Радикалістські політичні установи в умовах нелегкого життя породжують елементи конфронтації саме там і тоді, де і коли вони найбільш небезпечні. Поява певних труднощів у суспільстві є поживним ґрунтом для виникнення та процвітання екстремізму, який є „проявом політичного і правового нігілізму, виникає при відсутності політичної та правової культури громадян і є дуже небезпечним для розвитку демократичного суспільства [1, с. 82].

Методами боротьби із популізмом є періодичний звіт народних депутатів перед своїми виборцями, зустрічі провідних політиків з трудовими колективами, підприємцями, прямий контакт з вищими посадовими особами тощо. Але найбільш перспективним засобом боротьби з популізмом є „перевірка обіцянок реальними справами”.

Інформаційне забезпечення демократичних процесів не лише своєчасне, а й правдиве, сприяє вихованню високої правової культури населення. Особливо важливим є пряма трансляція з роботи Верховної Ради України, де кожний громадянин має можливість самостійно робити висновки державного значення, самостійно розбиратися у складних політичних та юридичних проблемах. У нас є можливість розгледіти обличчя популістів, перевірити їх здатність не тільки давати, а й виконувати свої обіцянки. Тобто, створюються умови як для виникнення та розквіту популізму, так і умови для його подолання.

Особливо велике значення для підвищення правової культури населення, демократизації суспільства, розбудови правової держави є безпосередня участь населення у здійсненні влади через референдум. Це є форма безпосередньої демократії, різновид народовладдя, при якому громадяни, які мають виборчі права (електорат), здійснюють свою владу самостійно, без будь—якого посередництва державних органів та органів місцевого самоврядування. З одного боку, референдум є чи не найголовнішим інструментом прямої демократії. З іншого, — він може становити загрозу некомпетентного, непрофесійного (оскільки більшість осіб, що мають право голосу на референдумі, не мають достатньої юридичної освіти) розв’язання питань, які можуть торкатися навіть основ демократії в країні. Особливо це стосується країн з низькою правовою культурою населення. Так, на відміну від виборів, де об’єктом вибору є окремий кандидат чи список кандидатів, на референдум виносяться окремі питання з приводу певного закону, законопроекту, положення Конституції тощо. В будь-якому випадку від громадян вимагається висока правова культура, щоб компетентно розв’язувати доленосні для країни і для всього народу питання.

У Конституції правове регулювання референдуму зводиться лише до визначення кола осіб, котрі мають право голосу на ньому, можуть його ініціювати, та встановлювати обмеження щодо предмета референдуму ст. 70, 72—74 Конституції України, більш детальне регулювання останнього (види референдуму, порядок його проведення, порядок голосування та визначення підсумків наведено у Законі України „Про всеукраїнський референдум”, 1993 р.). Водночас у цьому Законі до цього часу зберігаються деякі розходження з положеннями Конституції України. Тому існує необхідність прийняти нового Закону „Про референдум в Україні”. Сьогодні є вже і певні напрацювання. Проекти законів „Про всеукраїнський референдум” та „Про місцеві референдуми” підготовлені і подані на розгляд до Верховної Ради України.

Шлях створення дійсної демократії, справжнього волевиявлення лежить у підвищенні політичної та правової культури громадян. Але сьогодні виникають нові проблеми, що тісно пов'язані із процесом глобалізації. Прийняття все більшої долі політико-управлінських рішень наднаціональними організаціями значно стоять на перешкоді реалізації одного із основних політичних прав людини, закріплених у ст. 21 Загальної декларації прав людини (1948 р.) та інших міжнародних документах, а також конституціях демократичних держав — права управляти своєю країною безпосередньо чи через вибраних представників. Сучасні міжнародні міжурядові та неурядові організації ще не мають досконалої системи міжнародного законодавства, (про це свідчить політика „подвійних стандартів”), не повністю забезпечують повну реалізацію політичних і громадянських прав людини значної частини населення жителів планети.

Узагальнюючи дослідження підрозділу, можна дійти висновку:

1. Правова культура є необхідною умовою поглиблення демократичних засад нашої держави як правової та соціальної, важливий засіб для здійснення конституційної, правової та політичної реформ, що у поєднанні з адміністративною здатні послабити напруження у суспільстві, усунути розбалансованість владних структур, забезпечити їх ефективну співпрацю. Сучасні реформи пот-

ребують не лише широкої участі населення у проведенні реформ, а компетентної участі, високого рівня правової культури громадян.

2. Принцип поділу влад є основоположним для розв'язання завдання побудови і функціонування правової держави. Але це не означає, що усі країни, що розбудовують демократичне суспільство автоматично мають повторити сам спосіб поділу влад окремих гілок влади, не враховуючи особливості соціальної та національної специфіки країни. Ідеального досконалого стандарту у сфері поділу влад не існує і взагалі й не може бути.

3. Високий рівень правової культури законодавців та урядовців є необхідною умовою подолання протистояння різних гілок влади. Забезпечення їх взаєморозуміння, злагоди та співробітництва можна досягти шляхом формальних та неформальних контактів між гілками влади, переговорів на основі взаємних поступок та компромісів. Тому, залежно від рівня правової культури їх учасників, у функціонуванні цього провідного демократичного інституту правової держави може домінувати антагоністична суперечність, а може переважати згода та взаєморозуміння.

4. Важлива роль у розбудові демократичної, правової держави надається правовій культурі виборців. Не маючи необхідного рівня правової культури, що відповідає вимогам сучасного демократичного суспільства, громадяни не можуть реалізувати свої права та свободи, захистити власні інтереси.

5. Правова культура впливає на виховання культури виборчої демократії, яка виступає як різновид політико-правової культури громадян, як показник досягнутого рівня їх правової культури. Вона спрямована на подолання у широких верств населення байдужості до суспільних справ, негативного ставлення населення до політики, а з іншого боку — на подолання рецидивів правового нігілізму та політичного популізму, що дезорієнтують та дезорганізують громадян, усувають їх із демократичного політичного процесу.

6. Особливо важлива роль у функціонуванні інститутів державної влади надається референдуму, як формі безпосередньої участі народу у житті держави, як школі підвищення політичної і правової культури громадян. Він може

дати очікуваний результат лише у тому випадку, коли народ матиме відповідну правову і політичну культуру, самостійно і компетентно розв'язувати питання державної ваги.

7. Для проведення конституційної, правової та політичної реформ все більшого значення набуває правова і політична культура народних депутатів різних рівнів, яка перевіряється не тільки за критерієм їх юридичного досвіду та правових знань, а й насамперед створенням якісного законодавства та недопущенням порушення чинного законодавства самими законодавцями.

8. Значної шкоди розбудові правової держави наносить правовий та політичний популізм. Ефективно боротись з популізмом можна лише за умови вивіреної розумної політики верхніх ешелонів влади, яка активно підтримується демократичними силами, що йдуть знизу, і за умови підвищення політичної та правової культури всього населення.

3.4. Підвищення рівня правової культури працівників міліції — важлива умова формування дійової правової держави

Демократичні перетворення в нашому суспільстві, масштабність державно-правових реформ ставлять перед органами внутрішніх справ, і зокрема міліцією, якісно нові вимоги, спрямовані на вдосконалення нормативно—правової бази міліції, форм і методів їх діяльності. Вони мають відповідати сучасним міжнародним стандартам, та потребам демократичної, правової держави. Правова культура співробітників міліції посідає провідне місце у розв'язанні сучасних завдань, сприяє створенню демократичних засад правової держави, що відповідає ліберально-демократичним традиціям, вимогам Конституції України.

Практична участь міліції у розбудові правової держави відбувається у процесі розв'язання таких завдань:

боротьба із корупцією, організованою злочинністю, хабарництвом і, особливо, в середовищі правоохоронних органів;

захист реальних прав і свобод людини і громадянина, права на свободу і особисту недоторканність, недопущення у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень прав, свобод та законних інтересів громадян;

втілення в життя органами внутрішніх справ, міліцією принципу взаємної відповідальності держави і особи;

психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності міліції;

кадрове забезпечення міліції в умовах перехідного періоду;

підвищення авторитету міліції, довіри до неї з боку населення;

подолання правопорушень серед самих працівників міліції;

реорганізація системи правоохоронної діяльності, забезпечення нової філософії їх діяльності, яка передбачає високий рівень правової культури населення і працівників правоохоронних органів;

вдосконалення форм і методів діяльності міліції [148, с. 49-50].

Важливою умовою розв'язання цих завдань є підвищення рівня правової культури працівників міліції, вплив на підвищення ефективності їх діяльності, створення умов для розбудови правової держави.

У даному дослідженні міліція розглядається як орган виконавчої влади в системі державної структури і системі органів внутрішніх справ, що безпосередньо організує роботу у сфері забезпечення правопорядку, і є складовою частиною МВС України. Це „особливий, цілком конкретний соціальний інститут, призначення якого практично завжди залишається незмінним — захищати права і свободи людини, забезпечувати її майнову безпеку, бути сприйнятим суспільством та бути опорою влади у державі” [91, с. 6]. Міліція, в Законі України „Про міліцію”, розглядається як державний озброєний орган, що покликаний захищати життя громадян, інтереси держави та суспільства від злочинців, порушників законодавства. Саме міліція найбільшою мірою має справу із населенням та уособлює собою авторитет держави; здебільшого через діяльність міліції у пересічних громадян складається уявлення про державу та державну владу, ставлення до держави, довіра чи недовіра до діяльності державних орга-

нів в цілому. На неї покладається функція державного примусу, що є важливою формою забезпечення виконання приписів законодавчої влади.

Нові вимоги до діяльності правоохоронних органів пов'язані із специфічними умовами життєдіяльності суспільства, що потребують підвищення правової культури не лише населення, а й насамперед самих співробітників міліції. Це пов'язано передусім із необхідністю кваліфікованого і компетентного осмислення і переосмислення нових процесів, які відбуваються у нашому суспільстві, зокрема:

існування нових ринкових відносин, нових форм власності, що не урегульовані законодавством, або порушуються;

виникнення злочинних угруповань, що отримують величезні незаконні доходи, спекуючи на юридичній неурегульованості деяких процесів в економіці та правовій безграмотності населення, зрощення криміналітету з державними структурами;

масова політизація суспільства та поширення таких негативних політичних явищ, як популізм, екстремізм, радикалізм, тероризм тощо;

інтенсивне розшарування населення, що супроводжується масовим зубожінням населення, виникнення феномену бідності;

зниження рівня політичної і правової культури населення, посадових осіб та працівників правоохоронних органів;

„тінізація” частини економіки, зростання в суспільстві корупції, хабарництва, і, що особливо небезпечно, серед працівників правоохоронних органів, що знижує довіру населення до їх діяльності,

у зв'язку з цим виникає значне поширення серед населення правового нігілізму, недовіра до сучасних цінностей, до спроб уряду покращити умови життя.

Ці проблеми існують не порізно, а взаємодіють між собою і породжують нову нестабільність у суспільстві, ставлять нові, вкрай важкі для розв'язання питання перед органами внутрішніх справ. Зокрема, посилення боротьби із організованою злочинністю і корупцією, тероризмом, торгівлею людьми, неза-

конним обігом наркотичних засобів, зброї та вибухових речовин. У цьому зв'язку виникає проблема виховання якісно нової правової культури співробітників міліції, що відповідає не лише потребам демократичного суспільства, а й черговим викликам злочинного світу. Ці обставини вимагають від працівників міліції високої професійної, правової та загальнолюдської культури, неупередженості у діях, віддано служити інтересам народу.

В своїй діяльності міліція орієнтується на загальнолюдські цінності; визначальну роль природного права в житті суспільства, згідно з яким первісно існують морально-правові норми про добро й зло, справедливість, рівність, гідність людини; невід'ємні права людини на життя, свободу, недоторканість, які ні виконавча, ні законодавча, ні судова влада не можуть ігнорувати, відмінити ні під будь-яким приводом. Ці загальнолюдські цінності не даруються державою, а тільки фіксуються нею у Конституції України і на цій основі — у чинному законодавстві.

У сучасний період розвитку нашого суспільства правова культура працівників міліції виступає насамперед як один із видів групової професійної правової культури, яка формується у процесі реалізації права. Вона являє собою сукупність поглядів, оцінок, переконань, установок, що полягають у визнанні важливості, необхідності соціальної цінності права і забезпечують якісне дотримання, виконання, використання та застосування адміністративно—правових норм у процесі охорони громадського порядку, попередження правопорушень, юрисдикційної діяльності, надання соціальної допомоги населенню на основі принципів законності, гуманізму, гласності, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами та громадськими організаціями” [19, с. 77]. Правова культура цієї категорії спеціалістів виражає не тільки загальні, професійні риси, але й особливості, що притаманні юридичному працівнику як індивіду. Завдяки її цілісному характеру і найбільш виразній взаємодії з правовими явищами, їй належить інтегруюча і координуюча роль серед інших форм (видів) групової правової культури.

В умовах демократизації суспільства авторитет міліції значною мірою залежить від її тісного зв'язку з населенням, розвитком гласності в її діяльності. Виходячи з цього, „МВС України дещо змінює підходи до критеріїв оцінки роботи правоохоронних органів, з кількісних (показники розкритих правопорушень) на якісні — оцінка їх діяльності населенням, довіра до міліції з боку населення” [68].

Особливість взаємовідносин міліції і населення полягає у тому, що існує особливе ставлення до органів державної влади, яке можна визначити як ”довіра” чи „недовіра”, це по-перше; по-друге, виникає проблема відмови від співробітництва чи допомоги міліції з боку населення, розширення так званих латентних злочинів, небажання громадян заявляти в міліцію про ті чи інші злочини, жертвами яких вони стали, або ж були свідками; по-третє, стиль і методи роботи різних міліцейських служб з населенням, факти протиправних дій співробітників міліції, перевищення своїх повноважень, невиправданого використання примусу у своїй роботі, жорстокої поведінки із затриманими і підозрюваними — також є яскравим показником рівня професіоналізму та правової культури працівників міліції. Все це слід враховувати при аналізі оцінки та довіри населення до діяльності міліції. Так, діагностика довіри і взаємної відповідальності міліції і населення, що була проведена у Харківському регіоні О. Соболевим свідчать про неоднозначну оцінку населенням діяльності міліції. Позитивно її оцінили 23,5 % опитаних, негативну оцінку дали біля 42,6 % харківчан, а 33,9 % — не визначилися у своїх оцінках і ставленні [214, с. 26].

Звичайно, це не втішний висновок, але він залежить від різних причин. Так, великим збудником настроїв населення у позитивний чи негативний бік сьогодні є засоби масової інформації. Саме вони мають величезний потенціал формувати правову культуру населення, сприяти позитивному чи негативному ставленню до міліції. Крім того, велике значення для усвідомлення рівня довіри населення до міліції та оцінки їх діяльності мають порівняння: довіра населення до діяльності вчителя — 52,2 %, військових — 34 %, священника — 31 %, міліціонера — 10 %, банкіра — 7 %, політика — 2 % [270, с. 29].

Особливо негативне ставлення населення до правоохоронних органів тісно пов'язано із правопорушеннями серед самих співробітників органів внутрішніх справ, хто зухвало зневажає закон, службовий обов'язок та офіцерську честь. Вони проявляється у:

корупції та хабарництва;

зловживанні владою і використанні службового становища в корисливих цілях;

компрометуючих вчинках, наприклад, вживанні алкоголю;

порушенні обліково-реєстраційної дисципліни, укрятті від реєстрації інформації про правопорушення;

необґрунтованому порушенні кримінальної справи;

належності до злочинних угруповань [138, с. 13].

У діяльності органів внутрішніх справ правова культура тісно пов'язана із забезпеченням законності, яка полягає у точному дотриманні працівниками міліції вимог і принципів права, суворій підзвітності всієї правозастосовчій діяльності та суворій субординації актів, що видаються органами внутрішніх справ. Однак зміст законності в суспільстві, що вважає себе демократичним, полягає не лише в факті існування і у навіть чіткому втіленні юридично досконалого законодавства, а в тому, що воно адекватно, глибоко і всебічно втілює гуманістичні цілі, демократичні ідеали та загальнолюдські цінності.

Дуже небезпечними порушенням, що набуло масштабів майже епідемії у середовищі правоохоронних органів є корупція, яка стала проблемою національної безпеки. Загрузнувши в корупції, — наголошує Президент України Л.Д. Кучма у виступі на урочистому зібранні присвяченому 12-річниці Незалежності України, — ці „злочинці у погонах”, „псують репутацію всієї правоохоронної системи і всієї держави” [156].

За ініціативою МВС України 5 листопада 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон „Про боротьбу з корупцією”, який відкрив можливості для профілактики корупційних діянь, реального впливу на корумпованих чиновників. Саме на основі даного Закону посадові особи органів внутрішніх справ

притягуються до адміністративної, а не до дисциплінарної відповідальності за здійснення корупційних діянь. Внаслідок реалізації вимог Закону України „Про боротьбу з корупцією” складено майже 3,9 тис. адміністративних протоколів, серед них 2,8 тис. відносно державних службовців, 162 — депутатів різних рівнів [68].

У 2001 році проти працівників міліції, як порушників закону було порушено понад 200 кримінальних справ, переважно за фактами корупції, незаконного привласнення та збуту зброї, збереження наркотичних речовин, хабарництва [68]. Але результати аналізу дотримання законності в діяльності працівниками міліції показали прямий зв'язок порушення чинного законодавства з погіршенням умов життя у працівників міліції: за 2002 р. за цих обставин з міліції звільнилося 3 060 працівників [89].

Кожне правопорушення, скоєне співробітником міліції є певним показником не тільки рівня правової культури даного правопорушника, а й характеризує мікроклімат у системі органів внутрішніх справ взагалі, є своєрідним показником загального стану дисципліни в органах внутрішніх справ, впливає на рівень довіри населення до їх діяльності. Чинним законодавством визначені види юридичної відповідальності співробітників міліції за вчинені злочини, протиправні дії у процесі виконання службових обов'язків.

Аналіз правопорушень серед працівників правоохоронних органів свідчить і про деякі проблеми, пов'язані із особливостями притягнення співробітників міліції до відповідальності за вчинені злочини.

По-перше, органи внутрішніх справ існують як самостійне відомство, що претендує на власний та автономний облік правопорушень та злочинів, вчинених співробітниками міліції. І ці дані здебільшого залишаються конфіденційними, всупереч вимоги закону.

По-друге, система оцінок здійснених правопорушень залишається недосконалою. Із-за відсутності необхідної чіткої нормативно-правової бази, оціночні рішення здебільшого залежать від волі вищестоящого керівництва, розуміння ними духу і букви інструкції. Фактично діє не закон, а відомчі правила притяг-

нення до дисциплінарної відповідальності за різні правопорушення і відверті кримінальні злочини. Цьому сприяють і сумнівні приписи, що а) норми про відповідальність за службові злочини дозволяють за наявності пом'якшуючих обставин, які може використати начальник підрозділу чи органу, оцінити протиправну поведінку співробітника міліції як дисциплінарну провину; б) особливий порядок притягнення співробітників до відповідальності за будь-яку провину може бути лише за згодою повноважних начальників. Крім того, аналіз матеріалів звільнення співробітників міліції за негативними мотивами свідчить про те, що більшість правопорушень скоєних ними носили відверто кримінальний характер, але були кваліфіковані як адміністративні порушення. Такий стан речей має небезпечний характер, що полягає у вкрай суб'єктивному підході до розв'язання питання значної державної ваги. Тому необхідно чітко визначити коло юридичних фактів, порушення яких слід кваліфікувати для співробітника міліції як відверто злочинний і тягне за собою конкретну кримінальну відповідальність.

По-третє, нерозв'язаним залишається питання кримінальної провини співробітників міліції і кримінальної відповідальності. Потрібна чітка детальна регламентація у законі не лише поняття „порушення законності”, а й визначення проступків, що являються злочинними.

По-четверте, виправдання протиправних дій співробітників міліції „інтересами справи” здебільшого підтримується співробітниками міліції, і не тільки у нашій країні, а й у багатьох європейських країнах. Така корпоративна „солідарність” не сприяє покращанню стану справ у діяльності правоохоронних органів та підвищенні правової культури, а навпаки, тільки ще більше підвищує недовіру населення до діяльності правоохоронних органів, незадоволення державною владою в цілому.

Нарешті, відповідальність співробітників міліції безпосередньо пов'язана з „посадовим імунітетом”, який уможлиблює уникнути відповідальності за вчинений злочин високопоставленим чиновникам, керівникам. Вибіркова криміна-

льна відповідальність негативно впливає не лише на правосвідомість працівників міліції, а й населення [179, с.25-26].

Вкрай важлива проблема, що істотно позначається на соціальному, культурному, правовому розвитку нашої держави — організована злочинність. Вона являє собою руйнівне явище, яке створює серйозну загрозу безпеці держави і часто диктує правила гри владним структурам. Організована злочинність і корупція „тісно взаємопов’язані між собою і сьогодні стали вкрай небезпечним явищем, що підриває основи нашої держави” [111, с. 62].

Особливо поширеним злочином з яким вимушена боротися міліція є хабарництво, як невід’ємна складова корупції. Воно обплутало собою державні структури, фінансову систему, бізнес і проникло у структури органів внутрішніх справ. Саме це ганебне явище сьогодні є гальмом на шляху демократичних перетворень, підриває авторитет державної влади у населення, порушує конституційні права і свободи громадян” [83, с. 87].

Але не можна упереджено ставитись до всіх працівників міліції. Серед них переважна більшість тих, хто чесно і сумлінно виконують свій обов’язок, жертвують власним життям охороняючи закон і безпеку громадян. Нова філософсько-правова концепція право охоронної діяльності передбачає підвищену позитивну увагу до працівників міліції з боку держави, правову захищеність самих охоронців. ”У правовому плані діяльність міліції має бути відносно автономною, захищеною від чвар і примх вищих державних чиновників, використання їх в політичних цілях. Закон і тільки закон мусить бути єдиним орієнтиром у роботі органів внутрішніх справ” [265, с.13]. Так, за відсутності реальних правових гарантій захищеності працівників міліції їх дії при несенні служби втрачають наступаючий активний характер, і крім того, — вони самі нерідко стають об’єктами протиправного посягання злочинців.

Європейський вибір нашої держави зобов’язує виконувати провідні демократичні стандарти, підпорядковувати свою діяльність вимогам міжнародного права. У міжнародних документах сформульовані вимоги щодо діяльності органів внутрішніх справ. На самому високому міжнародному рівні викладено

провідні стандарти щодо діяльності правоохоронних органів стосовно тих держав, які прагнуть ввійти в коло європейських країн, наблизитись до європейських країн [48, с. 339-371]. Вимоги в цілому адресовані не лише до міліції, а й до населення. Вони полягають у тому, щоб піднести на рівень європейських та світових стандартів правову культуру, втілити в життя принципи справедливості [145, с. 161].

Частина цих вимог уже врахована і працює у правовому полі України, а частина ще не трансформована і чекає свого цивілізованого розв'язання. Врахованими у нашому законодавстві є положення про те, що всі люди є рівними перед законом і мають однакове право на рівний захист з боку Закону; забороняється будь-яка дискримінація і закон гарантує всім людям ефективний захист від неї. Даний принцип достатньо чітко виражений у ст. 3 Декларації прав і свобод людини і громадянина, відображений і законодавчо закріплений в Конституції України. Рівність прав і свобод гарантується державою незалежно від раси, національності, мови, соціального походження, майнового стану, посади, місця проживання, ставлення до релігії, приналежності до громадських об'єднань, інших обставин. Аналогічно ці положення сформульовано в (ч. 1 ст. 5) Законі України “Про міліцію” [63].

Особливо важливим для співробітників міліції є забезпечення вільного волевиявлення громадян у процесі виборів. Вільний вибір як невід'ємне право людини має бути організаційно забезпеченим. Завдання міліції в час виборів полягає в охороні громадського порядку, дотримання принципу вільного волевиявлення народу, захисті особистої безпеки громадян, не допускати насилля, залякування, дискримінації; не заважати партіям і кандидатам вільно виявляти свої погляди та переконання, а також не протидіяти виборцям вільно обговорювати політичні програми і голосувати, не побоюючись покарання чи переслідування; не заважати діяльності політичних організацій та їх можливостям змагатися один із одним на основі рівності та справедливості перед законом і органами влади [145, с. 162].

Велика роль правової культури міліції проявляється у забезпеченні прав і свобод людини. Міліція несе відповідальність за правовий захист громадян, запобігає правопорушенням, а також захищає право особи та її поновлення у разі порушення.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства найбільш актуальними є такі головні напрями діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення реалізації охорони та захисту конституційних прав:

а) захист людини, її життя, здоров'я, незалежно від віку, статі, національності, расової приналежності, мови та ін.

б) недопущення у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень прав, свобод та законних інтересів громадян;

в) безпосередня охорона задекларованих у Конституції держави прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина;

г) забезпечення необхідних умов реалізації громадянами певних прав, свобод та законних інтересів [91, с. 5]

У Декларації прав і свобод людини, Законі України “Про міліцію” (ст. 5) зазначено, що права і свободи людини можуть бути обмежені законом лише у тому разі, коли це вимагає захист конституційного ладу, моральності, здоров'я, законних прав та інтересів інших людей в демократичному суспільстві. Правова культура працівників міліції у даному випадку проявляється в тому, що навіть при обмеженні прав у зв'язку зі здійсненням неправомірних дій він зобов'язаний пояснити громадянину підстави, привід обмеження прав, роз'яснити його права та обов'язки. Провідна ідея нашого суспільства „не порушення прав і свобод людини та громадянина повинна стати не просто декларацією у діяльності міліції, а принципом її повсякденної роботи”, — вважає Я.Ю. Кондратьєв [91, с. 7].

Особлива роль у підвищенні правової культури населення і правоохоронних органів надається засобам масової інформації [78]. Законне право громадян мати об'єктивну достовірну інформацію про стан правопорядку, результати діяльності правоохоронних органів в цілому узгоджується із принципом відкри-

тості. Гласність — принцип діяльності органів міліції, необхідна умова для підвищення їх правової культури. Останніми роками ставлення до гласності в органах внутрішніх справ України дещо змінилося: регулярними стали звіти керівників всіх рангів щодо структури та динаміки злочинності, стану боротьби з нею; з'явилося кілька періодичних видань, що спеціалізуються на аналізі діяльності правоохоронних органів. Саме відкритість виступає важливою прикметою реформування системи МВС України. Звіти Міністерства внутрішніх справ України перед українським народом є своєрідною формою спілкування, що дає об'єктивну оцінку діяльності міліції у цифрах, фактах, перспективі [68].

З метою втілення принципів відкритості і гласності, на підтримку ініціативи широких верств громадськості при Міністерстві внутрішніх справ України створено дорадчий орган, Раду сприяння органам внутрішніх справ, відповідні громадські формування створюються і на місцях. Іде пошук нових форм і методів взаємодії із громадськістю та залучення її до охорони правопорядку, профілактичної роботи, а також відроджуються колишні форми співпраці міліції із населенням, що перевірені часом та власним досвідом. Партнерські стосунки між міліцією і населенням у 2002 р. одержали новий імпульс до розвитку [68].

Низка змін, спрямованих на захист прав людини та недоторканність особи, було внесено останнім часом до українського законодавства згідно з вимогами міжнародного права і у зв'язку з приєднанням нашої держави до європейських демократичних стандартів. Тому уже спостерігається певна лібералізація у діяльності органів внутрішніх справ, які орієнтуються не на примус, а переважно на виховання, профілактику на ліберальні принципи діяльності. Це дозволяє уникати суттєвих розбіжностей, які існували між європейськими і українськими нормами права в галузі забезпечення прав людини і захисту від зловживання.

У зв'язку з проведенням державно-правової реформи актуальною стає проблема реформування системи правоохоронних органів, адаптації їх діяльності назрілим потребам часу. Тому Указом Президента України від 17 січня 2001 р. “Про Комісію з питань реформування правоохоронних органів України”

своєчасно поставлено завдання підготувати пропозиції щодо вдосконалення та оптимізації системи правоохоронних органів. Перед Міністерством внутрішніх справ України постало завдання реформувати систему правоохоронних органів з метою створення якісно нової української міліції, діяльність якої відповідає б сучасним світовим стандартам.

„За роки незалежності МВС України зуміло не допустити збройних конфліктів в суспільстві і, незважаючи на певні труднощі, провести адаптацію правоохоронних органів до ситуацій, що склалися” — зазначив на засіданні „Круглого столу” Я.Ю. Кондратьєв. „Сьогодні відбувається реформа органів внутрішніх справ і, як завжди, це проходить не безболісно. Втілюється в життя нова філософія діяльності МВС України — міліція, органи внутрішніх справ на службі у народу. Ця модель потребує насамперед ламати, міняти психологію десятків тисяч офіцерів” [91, с. 57].

З метою активізації правоохоронної діяльності Міністерством внутрішніх справ України прийнято і введено у дію низку довгострокових програм щодо поліпшення правопорядку в Україні на початку III тисячоліття, серед яких „Програма діяльності органів внутрішніх справ”. У ній сформульовано низку тісно пов’язаних між собою принципів, які визначають завдання і основні напрями роботи ОВС України, стратегію боротьби зі злочинністю та шляхи вдосконалення форм і методів їх діяльності в нових історичних умовах [83]. Сьогодні правоохоронцями розроблено та внесено зміни у стратегію боротьби зі злочинністю відповідно до сучасних вимог і можливостей, вжито комплекс заходів щодо оптимізації організаційно-штатної структури, розроблено ефективну систему керування органами і підрозділами.

Нині опрацьовані нові, науково обґрунтовані підходи до принципів діяльності та оцінки роботи органів внутрішніх справ, суть яких полягає в тому, що головним критерієм оцінки їх роботи має бути думка населення, довіра населення до діяльності міліції. У нашій державі постійно вивчається громадська думка про діяльність конкретних служб та підрозділів міліції, про ставлення міліції до населення та довіра населення до діяльності міліції. Запроваджено

систему обов'язкових звітів працівників міліції перед населенням, інформування громадян через засоби масової інформації про криміногенну обстановку та заходи щодо протидії злочинності.

Але вкрай небезпечним явищем, що трапляється в діяльності правоохоронних органів є порушення чинного законодавства самими працівниками міліції. Потрібно на державному рівні розробити заходи по боротьбі зі злочинністю серед працівників міліції, особливо з таким небезпечним явищем, як корупція.

Насамкінець, можна дійти висновку:

1. В умовах, коли з одного боку відбувається процес гуманізації соціально-правових інститутів суспільства, розширення правових гарантій захисту прав громадян, а з іншого спостерігається зростання негативних явищ серед населення і працівників міліції, особливої ваги набуває підвищення ролі правової культури не лише у пересічних громадян, а й представників владних структур, посадових осіб, працівників міліції.

2. У діяльності міліції існує низка проблем, розв'язання яких суттєво впливає на розбудову правової держави:

ще не відповідає сучасним демократичним перетворенням нашої країни та світовому досвіду загалом рівень політичної і правової культури співробітників міліції;

невисокий рівень знань у працівників міліції про права людини, прийняті кодекси та чинне законодавство часто стає причиною порушення законодавства з боку самої міліції, що особливо негативно впливає на ставлення населення до їх діяльності;

потребує значного вдосконалення юридична підготовка працівників правоохоронних органів, підвищення їх правової культури та дисципліни;

значного вдосконалення потребує кадрове забезпечення в системі правоохоронних органів, підготовка фахівців, приведення навчального процесу з підготовки міліції відповідно до вимог державно-правової реформи, Конституції України, розбудови правової держави;

є потреба створити цивільний контроль над діяльністю силових структур і, зокрема, над діяльністю органів внутрішніх справ, щоб надійно захистити права і свободи людини, підвищити довіру з боку населення.

Висновок до третього розділу:

1. Серед ознак Української держави як правової, особлива роль належить принципу верховенства права, що визначає зміст її діяльності, динаміку усіх демократичних перетворень і відповідає європейським стандартам, Конституції України. Сучасна українська держава як демократична, правова не можлива без високого рівня правової культури громадян, втілення принципу верховенства права, правового закону, захисту прав людини, подолання правового нігілізму, як і правовий закон, демократизація суспільства, здійснення державно-правової реформи неможливі без правової держави з її поділом влад, демократичними перетвореннями, захистом прав людини.

2. В українській державі, що проголосила себе демократичною, правовою, соціальною поки що незабезпечена головна вимога — реалізація принципу верховенства права і правового закону, що свідчить про невисокий рівень правової культури як пересічних громадян, так і посадових осіб, урядовців, співробітників правоохоронних органів. Основний Закон, який повинен бути основним інструментом управління суспільними справами, непорушною основою існуючого правопорядку, не завжди виконує покладені на нього функції. Він також не завжди може забезпечити демократичні перетворення нашого суспільства, недоторканність особи, захистити права і свободи людини.

3. Головні проблеми, що їх має розв'язувати суспільство на шляху розбудови правової держави, тісно пов'язані із реалізацією програми підвищення правової і політичної культури громадян, що має стати органічною частиною реформування політичної системи в двох її базових орієнтаціях: стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні і виключення з практики державно-правового розвитку силових технологій функціонування влади.

4. Потребують переосмислення великі зрушення, що відбулись у нашому суспільстві на шляху становлення повноцінних механізмів народовладдя, під-

вищення культури демократичного врядування. Розбудова нової держави має відбуватися свідомо, за активної участі народу, за наявності їх високої правової культури. Тому будь-яке демократичне суспільство має створити належні умови для безпосереднього вияву суверенної волі народу, для свідомої участі громадян у державобудівничому процесі, через інститути прямої чи представницької демократії. Але народовладдя передбачає не просто механічне волевиявлення народу, а його свідому і компетентну участь, що можливо лише за умови високого рівня правової культури їх учасників.

5. Важливим принципом української держави як демократичної, правової є поділ влад, в основі якого лежить ідея деконцентрації державної влади. Він зорієнтований на досягнення злагоди в суспільстві, на протидію протистоянню та конфронтації владних структур. Саме розв'язання цього питання демократичним шляхом пов'язано із рівнем правової культури представників різних гілок влади.

7. Зростання ролі правової культури в забезпеченні прав і свобод людини, їх вплив на формування правової держави полягають у такому:

розвиток правової держави неможливий без забезпечення свободи і автономії особи, що за своєю волею визначає свою поведінку та життєдіяльність. Ця свобода і її межі визначаються правами людини і залежать від рівня правової культури громадян;

права людини уможливають покласти кінець всемогутності держави, яка розглядала людину як підданого, сліпого виконавця своєї волі, і встановити між ними партнерські відносини, які з одного боку, можливі лише за умови високої правової культури громадян, а з іншого — наявності демократичної, правової держави;

нова філософія прав людини і основних свобод має супроводжуватися серйозним реформуванням міжнародних інститутів із захисту прав людини і формувати відповідний рівень правової культури громадян;

сьогодні наше суспільство перебуває на такому етапі розвитку, коли необхідно припинити сприймати права людини з точки зору патерналістських на-

строїв властивих колишній соціалістичній системі і сформуванню концепцію взаємної відповідальності держави та людини в умовах ринку, ґрунтованому на природному праві. Саме піднесення рівня правової культури кожного громадянина нашої держави, розуміння кожним своїх прав та обов'язків, вміння цивілізовано захищати власну гідність, є умовою розбудови саме правової держави.

8. В умовах перехідного періоду, зростанні активності злочинного світу у міжнародних масштабах, значно зростає роль правової культури не тільки пересічних громадян, законодавців, урядовців, а й правоохоронних органів, які своєю діяльністю уособлюють авторитет держави. Працівники міліції своєю поведінкою, професійною та правовою культурою формують суспільну думку про рівень роботи всіх правоохоронних органів, впливають на формування довіри населення до владних органів.

9. Правові механізми розбудови правової держави у нашій країні сьогодні забезпечується низкою юридичних документів, Конституцією України, діючими кодексами, значною кількістю демократичних інститутів, правоохоронною системою, численними міжнародними актами, угодами, що витікають із зобов'язань членства України у міжнародних інституціях, які повинні бути зрозумілими населенню, усвідомлені як керівництво до дії.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що у дисертаційному дослідженні в узагальненому вигляді розв'язана нова актуальна проблема, що пов'язана із проведенням у нашому суспільстві правової та політичної реформи, зростанням ролі правової культури у здійсненні демократичних перетворень і створенні умов для розбудови української держави як демократичної, правової, соціальної.

Докладні та розгорнуті висновки наприкінці кожного підрозділу та розділу дисертації уможливають зробити лише загальні підсумки, зауваження, рекомендації:

1. Правова культура — категорія філософії права, яка характеризує обумовлене природним правом, всім економічним, соціальним, духовним, політичним ладом спосіб правового життя людини й людства, що полягає у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості та забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість принципів справедливості, свободи й гуманізму, захист людини як вищої соціальної цінності, її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини.

2. Правова культура суттєво впливає на здійснення політики реформ, виключає елементи насилля, не передбаченого законом, практику голого адміністрування та інших деструктивних соціальних технологій у процесі розв'язання складних питань розбудови держави. Вона передбачає не лише високий рівень юридичного знання та мислення, а й високу якість юридичної діяльності.

3. В сучасних умовах правова культура розглядається як стратегічний феномен, що посідає провідне місце у питанні національної безпеки нашої держави як суверенної, незалежної, демократичної. Вона має стати здобутком громадян і забезпечити свідому підтримку населення у проведенні політичної та адміністративної реформ. При розбудові правової держави правова культура набуває стратегічного значення і має виступати гарантом національної безпеки держави Україна. Вона покликана забезпечувати її буття не просто як правової,

а взагалі — як незалежної та суверенної. У зв'язку з цим у даному дисертаційному дослідженні правова культура розглядається не тільки як умова існування правової держави, а і як знаряддя її розбудови і вдосконалення.

4. Особливо велике значення у функціонуванні правової культури дається принципу верховенству права, що визначає зміст і функції саме української держави як правової соціальної, стратегію всіх демократичних перетворень і відповідає європейським стандартам, Конституції України. Правова держава неможлива без втілення принципу верховенства права, правового закону, як і правовий закон, демократизація суспільства, поглиблення державно-правової реформи неможливі без правової держави з її демократичними цінностями, високим рівнем правової культури населення.

5. Проведення в країні політичної та адміністративної реформ неможливо без якісно нової нормативно-правової бази, законодавчого забезпечення демократичних перетворень, їх наукової обґрунтованості та високого рівня правової культури громадян. Тому можна констатувати, що будь-які заходи приречені на невдачу, якщо вони не опираються на традиції власного народу, високий рівень правової культури населення. Саме від рівня правової культури громадян залежить дієвість державно-правової реформи. Саме правова культура спрямована на реформування процесів правотворчості, реалізації права та охорони права.

6. Особлива роль правової культури проявляється у розв'язанні питання захисту прав і свобод людини, як провідної ознаки правової держави, що виступає критерієм її діяльності та відповідності нормам міжнародного права. Але незважаючи на проголошення Конституцією України людини вищою цінністю, стан з її правами та свободами не можна вважати задовільним. Адже ці права потрібно не лише декларувати й вести розмову про них на різних рівнях, а втілювати в життя, гарантувати їх виконання. Без високого рівня правової культури населення, урядовців, посадових осіб не можна розв'язувати проблему розбудови правової держави. Водночас, кожний крок на шляху демократизації українського суспільства, підвищення правової культури населення означає поступ нашої держави у напрямі розв'язання проблеми захисту прав людини. Це

означає, що не можна говорити про дійсно правову державу до того часу, поки громадяни не матимуть відповідний рівень правової культури, самі не зможуть боронити та захищати свої права.

В умовах демократизації всіх сфер суспільного життя у громадян України поступово долається психологія патерналізму, що була характерна для радянської юридичної культури, і формується нова, правова культура, яка відповідає потребам ринкової економіки, глобалізації суспільних відносин, зростаючій ролі міжнародного права.

7. Для належного запровадження в Україні стандартів з прав людини, владним структурам варто насамперед, відмовитися від ставлення до міжнародних угод з прав людини як до формального атрибута виконання державою своїх міжнародних зобов'язань. Приєднання до міжнародних нормативно—правових актів, що забезпечують права та свободи особи, а також закріплення їх основних положень у статтях Конституції України, дають підставу сподіватися на створення реальних гарантій захисту прав людини та відповідності нашої держави вимогам і критеріям правової соціальної держави.

8. Особливого значення правова культура населення набуває в перехідну епоху, в період виходу нашої країни на шлях закріплення стабілізаційних процесів, які залежать від проведення реформ. Провідну роль у їх здійсненні відіграє феномен народовладдя, реальне становлення його повноцінних механізмів, що передбачає високий рівень правової культури всього населення, їх активну та компетентну участь у трансформації державної влади. Саме від правової культури громадян, їх свідомої участі у проведенні правової, політичної, адміністративної реформи залежить глибина і динаміка сучасних демократичних перетворень у нашій державі. Тільки високий рівень правової культури населення спроможний захистити суспільство від екстремізму, радикалізму, політичного популізму та правового нігілізму.

9. Важливою причиною деформації суспільства в перехідний період, що заважає процесу розбудови правової держави, є правовий нігілізм. Він має великий деструктивний потенціал і породжує в суспільстві дестабілізуючі проце-

си, створює умови для виникнення кризового стану. Володіючи великою деструктивною силою, правовий нігілізм загрожує національній безпеці та стабільності розвитку суспільства і погрожує негативними наслідками для існування української держави не тільки як демократичної, а й як суверенної та незалежної. Правова культура спрямована на подолання правового нігілізму, причин його існування та джерел відтворення. Боротьба із правовим нігілізмом у різних формах є водночас боротьба за утвердження високої правової культури, за створення умов для розбудови демократичної, правової соціальної держави.

10. Правовій культурі надається провідна роль у формуванні нової моделі взаємовідносин громадянина і держави, населення із правоохоронними органами, і завдяки цьому створюється нова правова ідеологія правоохоронної діяльності, що спрямована на підвищення іміджу працівників міліції, на обмеження ролі примусу у їх діяльності та підвищенні лояльності у стосунках з населенням, підвищенням їх взаємної довіри. Підвищення правової культури міліції і населення сприяє гуманізації змісту правоохоронної діяльності і поступовій зміні ставлення населення до міліції.

11. Ефективність діяльності співробітників міліції залежить не лише від проведення правової реформи, що покликана підняти авторитет міліції серед населення, але і від порушення чинного законодавства самими працівниками міліції. Саме знання права, чинного законодавства працівниками правоохоронних органів і бажанням його дотримуватися у своїй діяльності, оволодіння політичною та правовою культурою є важливою умовою розбудови правової держави.

12. В умовах сучасних глобалізаційних процесів, інтенсифікації зв'язків між державами та міжнародними інституціями потрібен якісно новий тип правової культури громадян, що відповідав би новій гуманітарній стратегії розвитку правової держави. У процесі проведення державно-правової реформи у нашій державі відбувається процес стратегічної переорієнтації нашої держави на систему європейських цінностей. Але вони не всі і не завжди відповідають потребам, менталітету українського народу, можливостям нашої держави. Одно-

значно слід визнати, що звичайне інкорпорування чи копіювання європейських, чи світових стандартів у законодавство України, без врахування особливостей розвитку нашої держави, рівня правової культури населення, не може дати позитивних результатів. Необхідно здійснювати такі демократичні перетворення, які враховують як кращий досвід європейських держав, так і традиції та культуру власного народу.

13. Наша країна потребує якісно нового рівня правової культури населення для усвідомлення потенціал нашої держави як демократичної та суверенної, що характеризується не посиленням адміністративно-командних функцій, не силовими повноваженнями, а вдосконаленням і подальшим здійсненням правового ладу і правопорядку, утвердженням демократичних перетворень.

14. Таким чином, ідеї правової держави можуть бути втілені в практику державного будівництва за умови високої політичної і правової культури кожного члена суспільства, розуміння ними своїх прав і обов'язків та юридичних норм, що їх регулюють.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аверин Ю.П., Солохин В.А.* Основные особенности формирования популизма в деятельности представительного органа власти: теоретико-методологический анализ // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18., Социология и политология. — 1998. — № 1. — С. 81-86.
2. *Авцинова Г.И.* Социально-правовое государство: сущность особенности становления // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — № 2. — С. 90-105.
3. *Аграновская Е.В.* Правовая культура и обеспечение прав личности. — М., 1988. — 145 с.
4. *Административно-правовие* аспекти правового воспитания личного состава органов внутренних дел. — К., 1984. — 221 с.
5. *Алексеев С.С.* Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. — М.: НОРМА, 1999. — 329 с.
6. *Андрейцев В.* Проблеми реформування юридичної освіти в Україні // Право України. — 1998. — № 12. — С. 15-20.
7. *Андрійчук В.* Глобалізація й Україна: надії та страхи // Політика і час. — 2002. — № 8. — С. 20-23.
8. *Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Юхновець Г.О.* Які якості вимагаються від працівників міліції: методологічні засади розбудови професіограм та кваліфікаційних характеристик // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. — К.: Укр. акад. внутр. справ України. — 1996. — № 1. — С. 105-116.
9. *Бабкін В.Д.* Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава.— 1998.— Вип. 9. — С. 3-11.
10. *Балюк Г.И.* Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии. — Киев, 1984. — 184 с.
11. *Бандура О.О.* Взаємозв'язок цінностей та істини в праві // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. — 1998. — № 2. — С. 63-79.

12. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини у праві: Монографія. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. — 198 с.
13. *Баранівський В.Ф.* Феномен популізму та його вплив на становлення громадянського та правового суспільства в Україні // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. — 1998. — № 2. — С. 34-39.
14. *Баскин Ю.Я.* Очерки философии права. — Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского ун-та. — 1996. — 306 с.
15. *Бачинин В.А.* Морально-правовая философия. — Харьков, 2000. — 206 с.
16. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления. — Харьков, 1999. — 607 с.
17. *Бачинин В.А., Попов М.І.* Філософія права. — Х., 2002.— 468 с.
18. *Бех И.* Что такое глобализация? Прогресс. Традиция. — М., 2002. — 302 с.
19. *Білий О.П.* Демократична держава і правова культура: взаємозв'язок та результативність // Право України. — 1997. — № 12. — С. 75-79.
20. *Блавацький С.* Дилема глобалізації і державного суверенітету // Дзеркало тижня. — 2002. — 12 січ.
21. *Болотова В.А.* Состояние общественного мнения о милиции и его влияние на эффективность взаимодействия населения с органами правопорядка // Вестн. Междунар. славян. ун-та. — Сер. Социология. — Т. 3. — Х., 2000. — № 2. — С. 28-36.
22. *Боннэр А.Т.* Законность и справедливость в правоприменительной деятельности // Государство и право. — М., 1990. — 359 с.
23. *Бородин С.В., Кудрявцев В.Н.* О разделении и взаимодействии властей // Государство и право. — 2002. — № 5. — С. 13-16.
24. *Бурмистров В.А.* Роль правовой культуры в формировании социалистического правового общества: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1991. — 19 с.

25. *Виступ Президента України Л.Д. Кучми на розширеному засіданні координаційного Комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю* // Урядовий кур'єр. — 1999. — 16 груд.
26. *Вітальне слово Президента України Л.Д. Кучми на урочистому засіданні з нагоди п'ятиріччя утворення Конституційного Суду 18 жовтня 2001 року „Не людина для держави, а держава для людини — нова формула суспільних відносин”* // Урядовий кур'єр. — 2001. — 20 жовт.
27. *Вітман К.М., Дудченко В.В.* Правова культура як засіб правового впливу // *Правова культура і підприємництво.* — Донецьк, 1999. — С. 115-118.
28. *Волошенюк О.В.* Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: Автореф. ... канд. юрид. наук. — К., 2000.— 19 с.
29. *Гавриленко Г.* Правова держава і правова культура // *Право України.* — 1993. — № 1. — С. 26-30.
30. *Гаджиев Г.А.* Конституционные принципы добросовестности и недопустимости злоупотребления субъективными правами / *Государство и право.* —2002. — № 7. — С. 54-62.
31. *Гальчинський А.* Небезпечний поворот // *Дзеркало тижня.* — 2002. — 7 верес.
32. *Ганзенко О.О.* Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: Дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003. — 198 с.
33. *Гаухман Л.* Корупция и коррупционное преступление // *Законность.* — 2000. — № 6. — С. 2-12.
34. *Герст Пол, Том Сон Грецем.* Сумніви в глобалізації. — К.: Вид-во „К.І.С”, 2002. — 290 с.
35. *Глобальні трансформації і стратегії розвитку: Колективна монографія / Керівник колективу, член-кор. НАН України. О.Г. Білорус.* — К., 1998. — 416 с.
36. *Головченко В.В.* Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. — К.: Наук. думка, 1993. — 138 с.

37. *Головченко В.В.* Эффективность правового воспитания: понятие, критерии и методика измерения. — К.: Наук. думка, 1985. — 128 с.
38. *Горшеньов В.М.* Правова культура юриста як спеціаліста // Юридична деонтологія. — Х., 1993. — С. 40-52.
39. *Гранат Н.Л.* Правосознание и правовая культура // Общая теория права и государства. — М., 1994. — С. 160-169.
40. *Гришко Н.П.* Про визначення поняття держава // Право України.— 1999.— № 6. — С. 33-39.
41. *Грищенко А.* Загроза? Національній ? Безпеці ? // Дзеркало тижня. — 2002. — 17 лют.
42. *Грищенко А.* Третій — зайвий? // Дзеркало тижня. — 2003. — 8 берез.
43. *Громадянське суспільство і правова держава: Проблеми становлення: Зб. наук. праць / Ред. Є.М. Моїсеєв.* — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 1997. — 186 с.
44. *Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. — К.: Знання України. — 2002. — 577 с.
45. *Гумплович Л.* Общее учение о государстве. — С.Пб., 1910. — 486 с.
46. *Гура В.* Глобалізація і проблема людини // Політика і час. — 2001. — № 2. — С. 14-18.
47. *Гусарев С.Д.* Конституционные основы формирования правового государства в Украине и совершенствование деятельности милиции: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук.— К., 1994. — 18 с.
48. *Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д.* Юридична деонтологія: Наук.-метод. посіб. — К., 2000. — 374 с.
49. *Давыдов А.И.* Политический радикализм как источник правового нигилизма // Государство и право.— 1992. — № 4. — С. 73-82.
50. *Дарендорф Р.* От социального государства к цивилизованному сообществу // Полис. — 1993. — № 5. — С. 30-38.

51. *Декларація про державний суверенітет України* // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31.
52. *Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма до демократии.* — М., 1999. — 268 с.
53. *Денис Марк, Кай Ричард, Бредли Антони.* Европейское право в области прав человека. Практика и комментарии. — Будапешт, 1997. — 537 с.
54. *Джунусов А.И.* Различие структур и уровней развития политической культуры // Социальные гуманитарные знания. — 1999. — № 4. — С. 108-121.
55. *Діденко Н.Г.* Соціальні та юридичні аспекти правової культури // Правова культура і підприємництво. — Донецьк, 1999. — С. 25-28.
56. *Дюги Л.* Общество, личность, государство / Пер. Бетта. — С.Пб., 1908. — 539 с.
57. *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності та держави // К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори. — К., 1963—1983. — Т. 22. — С. 60-289.
58. *Ершов Ю.Г.* Философия права. — Екатеринбург. — М., 1996. — 374 с.
59. *Жоль К.К.* Философия и социология права: Учеб. пособие. — К., 2000. — 479 с.
60. *Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків: Наук.-практ. реком.* / Г.О. Юхновець, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.; Під ред. М.І. Ануфрієва, Я.Ю. Кондратьєва. — К.: Національна акад. внутр. справ України. — 1999. — 72 с.
61. *Засць А.П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К.: Парламент, 1999. — 248 с.
62. *Закон України „Про референдум”* // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 7. — С. 17-19.
63. *Закон України “Про міліцію”*: Прийнятий 20 грудня 1990 р. // Вісник Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 4.— С. 7-12.

64. *Закон* "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 6. — С. 26-27.
65. *Закон* „Про міжнародні договори України” // Права людини. Міжнародні договори України. Декларації. Документи. — К.: Юрінформ. — 1992. — С. 12-14.
66. Закон України „Про внесення змін до Конституції України”. Проект // Урядовий кур’єр. — 2003. — 21 черв.
67. *Звернення* колегії МВС України до всіх працівників органів і підрозділів внутрішніх справ від 15 травня 2001 року № 1 КМ/1.
68. *Звіт* Міністерства внутрішніх справ перед українським народом 7 лютого 2003 року // Іменем закону. — 2003. — 7 лют.
69. *Зиновьев А.В.* Конституционность как барометр правовой культуры и основа правового государства // Правоведение. — 1999. — Ч. II. — С. 81-96.
70. *Зорченко Е.А.* Формирование правовой культуры трудящихся. — М., 1987. — 211 с.
71. *Зорченко Е.А.* Воспитание правовой культуры молодежи. — Минск: Беларусь, 1988. — 143 с.
72. *Зудин А.Ю.* Культура советского общества: логика политической трансформации // Общественные науки и современность. — 1999. — № 3. — С. 59-73.
73. *Ибрагимов М.М., Куличенко В.В., Сьедин Б.Г.* Профессиональная этика и этическая культура сотрудников органов внутренних дел. — К.: Політ-видав, 1990. — 213 с.
74. *Иконникова Г.И., Ляшенко В.П.* Основы философии права. — М.: Изд-во „Весь мир”. — 2001. — 251 с.
75. *Історія* міліції України у документах і матеріалах: В 3-х т. / За заг. ред. П.П. Михайленка, Я.Ю. Кондратьєва. — К.: Генеза, 2001. — Т. 3. — 487 с.
76. *Історія* Української Конституції. — К.: Право. — 1997. — 399 с.

77. *Каганович Л.* Двенадцать лет столетия советского государства и борьба с оппортунизмом” // Советское государство и революция права.— М., 1930. — № 1. — С. 1-13.
78. *Калюжний Р.А.* Теоретические и методологические проблемы использования НТР правоохранительных органов. — К., 1990. — 180 с.
79. *Кармазин Р.В.* Окремі питання щодо рівня правової культури депутатського корпусу Верховної Ради України // Правова культура і підприємництво. — Донецьк, 1999. — С. 94-98.
80. *Карпачова Н.* Стан дотримання та захисту прав людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2000. — 371 с.
81. *Керимов Д. А.* Основы философии права. — М.: Право, 1992. — 321 с.
82. *Киляскопов И.Ш.* Права и свободы граждан в сфере административно- юрисдикционной деятельности милиции: Монография. — Омск: Изд-во Омск. ун-та, 1996. — 183 с.
83. *Кирпичников А.И.* Взятка и коррупция в России. — С.Пб., 1997. — 234 с.
84. *Кистяковский Б.* Социальные науки и право. — М., 1996. — 591 с.
85. *Кістяківський Б.* Вибране. — К.: Либідь, 1996. — 447 с.
86. *Колодій А.М.* Принципи права України. — К., 1998. — 68 с.
87. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер. — 2000. — 303 с.
88. *Комаров С. А.* Общая теория государства и права: Курс лекций. — М., 1996. — 314 с.
89. *Коментар до Конституції України.* — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України; АТ „Книга”, 1996. — 377 с.
90. *Кондратьєв Я.Ю.* Організаційно-правові та психологічні аспекти оперативно-розшукової діяльності. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 1997. — № 1. — С. 130-139.

91. *Кондратьєв Я.Ю.* Забезпечення прав людини міліцією в аспекті реалізації політичної реформи в Україні // Актуальні питання правового забезпечення політичної реформи суспільства: Тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 8 квіт. 2003 р.). — К., 2003. — С. 4-7.
92. *Конституція України.* — К.: Либідь, 2001. — 18 с.
93. *Концепція (основи державної політики) національної безпеки України:* Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР // Економічна безпека держави: Зб. нормат.-прав. док. України. — К., 2001.— С. 5-14.
94. *Копейчиков В.В.* Роль міжнародних стандартів з прав людини у діяльності міліції по забезпеченню законності // *Право України.* — 1993. — № 7.— С. 32-36.
95. *Копейчиков В.В., Бородин В.В.* Роль правовой культуры в формировании советского социалистического государства // *Советское государство и право.* — 1989. — № 2. — С. 28-34.
96. *Коробова А.П.* О многозначности „правовая политика” // *Правоведение.* — 1999. — № 4. — С. 156-165.
97. *Коростей В.* Юридическое образование: проблемы и пути решения // *Підприємництво, господарство і право.* — 2002. — № 11.— С. 82-84.
98. *Костенко О.М.* Правова культура і економічна безпека // *Право України.* — 1999.— № 3.— С. 85-87.
99. *Костенко О.М.* Правова культура і економічна поведінка // *Правова культура і підприємництво.* — Донецьк, 1999. — С. 35-39.
100. *Костицький М.В.* Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища шк., 1990. — 259 с.
101. *Костицький М.В.* Управління в органах внутрішніх справ — належне наукове забезпечення // *Право України.* — 1996. — № 6. — С. 90-96.
102. *Котляревський С.А.* Власть и право: проблемы правового государства. — С.Пб.: Лань: Фонд „Университет”, 2001. — 368 с.
103. *Котюк В.О.* Теорія права. — К., 1996. — 283 с.

104. *Кофі А. Аннан.* „Ми народи”. Роль Організації Об’єднаних Націй у XXI столітті: Доповідь Генерального секретаря Організації Об’єднаних Націй. — К., 2001. — 90 с.
105. *Кравченко Л.В.* Справедливість як вибір: Монографія. — К.: Вид-во Молодь. — 1998. — 255 с.
106. *Краусс В.И.* Актуальне аспекты проблемы злоупотребления правами человека // Государство и право. — 2002. — № 7. — С. 46-54.
107. *Кримінальний Кодекс України.* Нормативні акти кримінально-правового значення. — К., 2001. — 320 с.
108. *Кудрявцев В.Н.* О правопонимании и законности // Государство и право. — 1994. — № 3. — С. 3-11.
109. *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: нормы и патология. — М., 1992. — 269 с.
110. *Кузьменко Б.* Правління права, політична демократія, громадянське суспільство: перспективи інтегративної ідеології // Право України. — 1999. — № 11. — С. 20-28.
111. *Куликов В.А.* Проблемы транснациональной преступности и защиты бизнеса в финансовой сфере // Глобалізація інвестиційних процесів та фінансова безпека України: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 червня 2001 р.). — К., 2001. — С. 60-68.
112. *Курко М.* Кадрова політика МВС // Міліція України. — 2000. — № 12. — С. 17-18.
113. *Курський Д.И.* Избранные статьи и речи. — М., 1948. — 493 с.
114. *Лазарев В.В.* Правосознание и юридическая культура // Общая теория права / Под ред. А.С. Пиголкина. — М., 1993. — С. 150-165.
115. *Ланка О.* Правовий захист працівників органів внутрішніх справ: визначення його поняття // Право України. — 2000. — № 9. — С. 109-112.
116. *Ленін В.І.* Держава і революція // Повн. збір. тв. — Т. 33. — 213 с.
117. *Литвак О.* Правовий заслін — політичному нігілізму // Право України. — 2002. — № 9. — С. 27-29.

118. *Лукашова Е.А.* Права человека и политическое реформирование.— М., 1997. — 226 с.
119. *Ляшенко В.М., Черней В.В.* Феномен правового нігілізму в контексті європейського песимізму (спроба культурологічної реконструкції). — К., 2003. — 23 с.
120. *Мадіссон В.* Право і влада: людина в правовому полі // Право України. — 1999. — № 11. — С. 11-16.
121. *Макуев Р.Х.* Правоприменительная деятельность милиции (в условиях формирования правового государства). — Алмааты, 1997. — 380 с.
122. *Малахов В.П.* Философия права: Учеб. пособие для вузов. Академический проект. — М., 2002. — 447 с.
123. *Малинова И.П.* Философия правотворчества. — Екатеринбург: Изд-во Екатеринбург. ун-та, 1996. — 188 с.
124. *Малинова И.П.* Философия права (от метафизики к герменевтике): — Екатеринбург: Изд-во Екатеринбург. ун-та, 1995. — 277 с.
125. *Малько А.* Популізм как тормоз демократии // ОНС. — 1999. — № 1. — С. 104-112.
126. *Малько А.В. Ильин А.В., Хохлов Е.Б.* Политика и право: региональный аспект // Правоведение. — 1999. — № 1. — С. 225-229.
127. *Малько А.В.* Популізм и право // Правоведение. — 1994.— № 3. — С. 10-22.
128. *Малько А.В. Морозова И.С.* Привилегии как специфическая разновидность правовых льгот // Правоведение. — 1999. — № 4. — С. 143-156.
129. *Мамут Л.С.* Социальное государство с точки зрения права // Государство и право. — 2001.— № 7. — С. 3-9.
130. *Маноха О.Є.* Духовна культура: філософсько-правовий аспект. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989. — 267 с.
131. *Маркс К.* Немецкая идеология // К. Маркс и Ф. Энгельс. — Соч. — 2-е изд. — Т. 3.— 594 с.

132. *Мартин Г.П., Шуманн Х.* Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію. — М., 2001. — 278 с.
133. *Марчук В.М.* Правова культура і економічна діяльність // Правова культура і підприємництво. — Донецьк, 1999. — 286 с.
134. *Матузов Н.И.* Еще раз о принципе „не запрещено законом, дозволено” // Правоведение. — 1999. — № 3. — С. 14-32.
135. *Матузов Н.И.* З виступу на засіданні "Круглого столу" за темою "Юридическое образование в России в современных условиях: новые подходы и модели" // Советское государство и право. — 1993. — № 2. — С. 3-18.
136. *Матузов Н.И.* О праве в объективном и субъективном смысле: гносеологический аспект // Правоведение. — 1999. — № 4. — С. 129-143.
137. *Матузов Н.И.* Правовой популизм и правовой идеализм как две стороны одной медали // Правоведение. — 1994. — № 2. — С. 8-16.
138. *Медведев В.С.* Неправове поле правової освіти. Про політичну обумовленість кризи юридичної освіти в Україні // Дзеркало тиждня. — 2001. — 3 берез.
139. *Медведев В.С.* Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичний та прикладний аспект). Монографія. НАВСУ, 1996. — 168с
140. *Медведчук В.* Політико-правові перспективи соціал-демократичного реформування в Україні // Право України. — 2000. — № 11. — С. 12-16.
141. *Международные акты о правах человека: Сб. док.* — М.: Изд-во НОРМА-ИНФРА, 1998. — 753 с.
142. *Менюк О.М.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. — 2001. — № 4. — С. 21-29, 39.
143. *Менюк О.М.* Правова культура підприємницької діяльності. — К., 2001. — 164 с.
144. *Менюк О.М.* Формування правової культури підприємця. — К., 2003.

145. *Мехович А.М., Мордовец А.С., Силантьева А.В.* Законность и уважение прав человека в деятельности органов внутренних дел // Правоведение. — 1999. — № 3. — С. 28-32.
146. *Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права* // Права людини. Міжнародні договори України. — К., 1999. — С. 18-22.
147. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права людини* // Права людини. Міжнародні договори України. — К., 1999. — С. 22-28.
148. *Мурашин О.Г.* Акти прямого народовладдя у правовій системі. — Знання. 1999. — 163 с.
149. *Молчанов А.А.* Правовая культура в деятельности советской милиции (вопросы теории и практики): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Алма-Ата, 1989. — 19 с.
150. *Мордовец А.С., Магомедов А.А., Чинчиков П.А., Силантьева А.В.* Права человека и деятельность МВД. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994.—338 с.
151. *Назаренко Е.В.* Социалистическое правосознание и советское правотворчество. — Киев, 1988. — 264 с.
152. *Назаренко Є.В.* До поняття правової культури // Правова культура і підприємництво. — Донецьк, 1999. — С. 17-22.
153. *Найвищі інтереси* — інтереси народу: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на першій сесії Верховної Ради України четвертого скликання 18 вересня 2002 року // Урядовий кур'єр. — 2002. — 19 черв.
154. *Науково-дослідницький інститут проблем боротьби із організованою злочинністю: завдання, досягнення, проблеми.* — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. — 86 с.
155. *Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на урочистих зборах, присвячених 10-й річниці Незалежності України* // Урядовий кур'єр. — 2001. — 28 серп.

156. *Незалежність України і виклики сьогодення: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці Незалежності України // Урядовий кур'єр. — 2003. — 27 серп.*
157. *Нерсесянц В.С. Общая теория государства и права: Учебник для вузов. — М.: ИНФРА-НОРМА. — 2003. — 559 с.*
158. *Нерсесянц В.С. Философия права. — М.: ИНФРА-НОРМА. — 2002. — 286 с.*
159. *Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов — М.: Мысль. — 1997. — 646 с.*
160. *Онопенко В. Без правової культури держава не може вважати себе правовою // Урядовий кур'єр. — 1999. — 31 січ.*
161. *Основи національного виховання: концептуальні положення. — К., 1993. — 231 с.*
162. *Палиенко Н.И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. — Ярославль, 1903. — 507 с.*
163. *Пашуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. — М., 1980. — 394 с.*
164. *Перестройка и правовое воспитание советских граждан / Отв. ред. Н.И. Козюбра. — К., 1989. — 297 с.*
165. *Петрова Л.В. Аксеологическая функция правовой культуры в системе социальных связей: Дисс. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1988. — 167 с.*
166. *Пехов В. Н. Деятельность милиции в механизме реализации прав и свобод граждан: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Одесса, 1992. — 24 с.*
167. *Печчеи Аурелио. Человеческие качества. — М., 1980. — 326 с.*
168. *Погорілко В.Ф. Загальна декларація прав людини — одна із найважливіших загальнолюдських цінностей // Право України. — 1999. — № 4. — С. 7-9.*
169. *Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 р. Проект Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. // Урядовий кур'єр. — 2000. — 28 січ.*

170. *Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки.*
171. *Права людини. Міжнародні договори України.* — К.: Юрінком, 1992. — 199 с.
172. *Права человека как фактор устойчивого развития.* — М., 2000. — 437 с.
173. *Права человека. Учеб. пособие / Ред. Е.А. Лукашова.* — М.: Инфра-НОРМА, 1999. — 560 с.
174. *Права человека: итоги века, тенденции перспективы // Государство и право.* — 2001. — № 5. — С. 89-101.
175. *Правовая культура в юридической практике.* — М., 1977.
176. *Правовая культура и вопросы правового воспитания: Сб. науч. тр.* — М., 1974. — С. 41-44.
177. *Правовая культура // Общая теория права.* — Ниж. Новгород, 1993. — С. 504-507.
178. *Правовое воспитание трудящихся (вопросы теории и практики).* — М., 1978. — 267 с.
179. *Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих: „Круглый стол” // Государство и право.* — 2000. — № 3-4. — С. 3-28.
180. *Проект Закону України „Про внесення змін до Конституції України” // Урядовий кур’єр.* — 2003. — 7 берез.
181. *Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов.* — / Под ред. А.В. Ополева, Г.В. Дубова. — М.: Юрид. лит., 1999. — 326 с.
182. *Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, В.С. Медведєв, Г.О. Юхновець.* — К.: Укр. акад. внутр. справ, 1997. — 112 с.
183. *Рабінович П.М. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції // Український часопис.* — 1995. — № 1. — С. 7-9.

184. *Рабінович П.М.* Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). — Х.: Вид-во Харьк. ун-ту. — 1997. — 164 с.
185. *Рабінович П.М., Панкевич І.М.* Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). — Л.: Астрон, 2001. — 107 с.
186. *Раскина Е.Ю., Шупинская Е.В.* Правовой прогресс постсоветских стран: от юридической культуры к правовой культуре // Правоведение. — 1999. — № 2. — С. 275-279.
187. *Рогозин С.* Права человека или идеологическое манипулирование Запада в России // Московский журнал международного права. — 2001. — № 1. — С. 34-42.
188. *Розумович Н.* Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. — М.: ИНФРА-КОДЕКС, 1989. — 364 с.
189. *Сальников В.П.* Правовая культура // Общая теория права / Под ред. В.К. Бабаева. — Ниж. Новгород, 1993. — 589 с.
190. *Сальников В.П.* Правовая культура й поведення советских граждан (вопросы теории): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Л., 1980. — 19 с.
191. *Сальников В.П.* Правовая культура личности и общества. Профессиональное достоинство юридической науки // Советское государство и право. — 1989. — № 11. — С. 26-32.
192. *Сальников В.П.* Социалистическая правовая культура. Методологические проблемы. — Саратов, 1989. — 439 с.
193. *Сальников В.П., Цмай В.В.* Современная система защиты прав человека // Правоведение. — 1999. — Ч. II. — С. 82-98.
194. *Саніахметова Н.О.* Правова культура та соціальна відповідальність у підприємницькій діяльності // Правова культура і підприємництво. — Донецьк, 1999. — С. 48-53.
195. *Сафронов А.Д.* О повышении эффективности уголовно-правовой защиты сотрудников милиции // Государство и право. — 1996. — № 2.

196. *Сахаров А.Б.* Правоохранительная деятельность и преступность // Советское государство и право. — 1986. — № 1. — С. 5-12.
197. *Селиванов В. Діденко Н.* Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. — 2000. — № 10. — С. 14.
198. *Селиванов В.Н.* Правовая направленность развития государственности в Украине // Правоведение. — 2000. — № 1. — С. 34-46.
199. *Селіванов В.М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія. — К.: Видавничий дім „Ін-Юре”, 2002. — 724 с.
200. *Семитко А.П.* Развитие правовой культуры как правовой прогресс. Екатеринбург, 1996. — 324 с.
201. *Семитко А.П.* Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. — Свердловск, 1990.
202. *Семитко А.П., Русинов Р.К.* Правосознание и правовая культура // Теория государства и права / Отв. ред. В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. — Екатеринбург, 1996. — 456 с.
203. *Синюкова Т.В.* Правовая культура // Теория государства и права. — Саратов, 1995. — С. 478.
204. *Сиротин А.С.* Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы. — М., 1987. — С. 92.
205. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консул; Ин-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
206. *Скакун О.Ф., Подберезький М.К.* Теорія держави і права. — Х., 1996. — С. 260.
207. *Скрипнюк О.В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 2000. — 599 с.
208. *Скрипнюк О.В.* Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та основні тенденції розвитку // Правова держава. — 2001. — Вип. 11. — 2001. — С. 186-198.

209. *Сливка С.С.* Духовні засади моральної культури юриста // *Правова культура і підприємництво.* — Донецьк, 1999. — С. 56-61.
210. *Сливка С.С.* Культурно-масова робота та підвищення духовного рівня працівників міліції. — Л., 1991. — С. 11, 36.
211. *Сливка С.С.* Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах. — Л., 1991. — С. 32-36.
212. *Сливка С.С.* Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. / Національна юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2002. — 32 с.
213. *Сливка С.С.* Юридична деонтологія. — Л., 2001. — 364 с.
214. *Современный философский словарь* / Под общ. ред. проф. В.Е. Комарова. — М., 2000. — 602 с.
215. *Соколов Н.Я.* Профессиональное сознание юристов. — М., 1988. — 256 с.
216. *Сокращение роли государства.* Государственное управление и устойчивое человеческое развитие. — М.: Изд-во Весь мир. — 1997. — 139 с.
217. *Соловей Н.* Новое законодательство о милиции // *Государство и право.* — 1992. — № 5. — С. 61.
218. *Соловйов Е.* Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // *Політична думка.* — 1999. — № 1—2.
219. *Соловйов О.* Культура російської еліти: спокуса конституціоналізмом? // *Політична думка.* — 1999. — № 1—2. — С. 26-40.
220. *Соломатин Ю., Корнійчук Ю.* // *Віче.* — 2001.— № 7.— С. 46-49.
221. *Стратегія політичної реформи:* Виступ Президента України Л. Кучми у Верховній Раді України у зв'язку із щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України // *Урядовий кур'єр.* — 2003. — 16 квіт.
222. *Сосін О.* Неодмінна складова суверенітету: інформаційна культура суспільства в контексті інформаційної безпеки України // *Політика і час.* — 2002. — № 7. — С. 3.

223. *Станік С.* Динаміка правової культури: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2001.
224. *Стучка П.И.* Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. — Рига, 1964. — С. 593.
225. *Суверенітет України і міжнародне право / В.Н. Денисов, В.І. Євінтов, В.І. Акуленко, О.Ф. Висоцький, С.В. Ісакович, Ю.І. Нишпорко.* — К.: Манускрипт, 1995. — 359 с.
226. *Суворов Л.К.* Правовая культура личности и роль юридической системы в ее формировании: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — 1982.
227. *Суханов Е.А.* Проблемы реформирования высшего образования в России // Вест. Моск. ун-та. Право. Сер. 11. — 1996. — № 5. — С. 3-11.
228. *Сущенко В.Д.* Комплексна програма вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999—2005 роки. Оголошена наказом МВС України від 29 січня 1999 року № 61.
229. *Телевізійне звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” // Урядовий кур’єр.* — 2003. — 7 берез. Телезвернення Президента України Леоніда Кучми у зв’язку з поданням главою держави у парламент проекту закону „Про внесення змін до Конституції України”. 2003. 19 черв. // Урядовий кур’єр. — 2003. — 21 черв.
230. *Телятник Л.* Логіко-методологічне тлумачення ознак загального поняття держави // Право України. — 2002. — № 9 — С. 14-18.
231. *Темченко В.І.* Формування професійної правосвідомості працівників міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1993. — С. 7-8.
232. *Темченко В.І.* Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії та практики). — К., 2001. — 188 с.
233. *Теория государства и права / Отв. ред. В.Д. Перевалов.* — Екатеринбург, 1994.
234. *Теория государства и права: Учебник для вузов. / Отв. ред. В.М. Карельський, В.Д. Перевалов.* — М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. — 559 с

235. *Теория государства и права. Учебник для вузов* / Ред. Е.А. Лукашова. — М., 1999.
236. *Теория государства и права: Курс лекций* / Ред. Н.И. Матузова и А.В. Малька. — М., 1997.
237. *Тихонравов Ю.В. Основы философии права.* — М.: ВЕСТНИК, 1997 — 604 с.
238. *Тогонидзе Н.В. Предупреждение организованной и коррупционной преступности средствами реальных отраслей права // Государство и право.* — 2001. — № 5. — С. 103-106.
239. *Тодика Ю.Н. Конституционные основы формирования правовой культуры.* — Х., 2001. — 160 с.
240. *Толкачев К.Б., Хабибулин А.Б. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан: Монография.* — Уфа: Уфим. высш. шк., 1991. — 212 с.
241. *Топорнин Б.Н. Сильное государство — потребность времени // Государство и право.* — 2001. — № 7. — С. 3-25.
242. *Тоффлер О. Третья хвиля.* — К.: Основи, 2001. — 760 с.
243. *Тоффлер О. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века.* — М.: Изд-во АСТ, 2002. — 669 с.
244. *Туманов В.А. О правовом нигилизме // Советское государство и право.* — 1989. — № 10. — С. 15-24.
245. *Туманов В.А. О юридическом нигилизме // Пульс реформ. Юристы и политологи развышляют.* — М.: Прогрес, 1989. — С. 112-143.
246. *Турло Н.П. Роль юридичних знань та юридичної культури в становленні підприємництва // Правова культура і підприємництво.* — Донецьк, 1999. — С. 84-92.
247. *Тюріна О. Правоохоронні органи: питання теоретичного осмислення та нормативного визначення // Право України.* — 2000. — № 5. — С. 79-80.

248. *Указ Президента України від 17 січня 2001 р. “Про Комісію з питань реформування правоохоронних органів України” // Політика і час. — 2002. — № 2.*
249. *Уткин А.И.* Глобализация: процесс осмысления. — М., 2001.
250. *Ушаков Н.А.* Суверенитет и его воплощение во внутригосударственном и международном праве // Московский журнал международного права. — 1994. — № 2.
251. *Федик Є. І.* Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.
252. *Федущак-Паславська Г.* Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2000. — 18 с.
253. *Фейєрбах Л.* Сочинения: В 2-х т. — Т. 1. — М., 1956. — 681 с.
254. *Філософія права.* Хрестоматія. — К., 2002. — 666 с.
255. *Філософія права.* Навч. посіб. / За заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 333 с.
256. *Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ.* — К.: Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1995. — 187 с.
257. *Фріцький О.Ф.* Розподіл влад: філософська теорія і практика її застосування в законодавстві України // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ. — К.: Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1995. — С. 39-51.
258. *Фролова О.Г.* Злочинність і система кримінальних попереджень. — К., 1997. — 205 с.
259. *Фролова О.Г.* Сучасне інформаційно-методичне забезпечення управління в органах внутрішніх справ: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2002. — 36 с.

260. *Хальота А.* Методи діяльності органів внутрішніх справ по забезпеченню реалізації прав людини // *Право України*. — 2001. — № 5. — С. 43-47.
261. *Цветков В.В.* Культура управлінської діяльності - важливий фактор ефективності управління // *Правова культура і підприємництво*. — Донецьк, 1999. — С. 66-93.
262. *Черданцев А.Ф., Стоякин М.Г.* Теория государства и права. — Екатеринбург, 1995. — С. 79-80.
263. *Черная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии* / Пер. с фр. С. Куртуа и др. — 2-ое изд., испр. — М.: Три века истории, 2001. 780 с.
264. *Черней В.В.* Феномен правового нігілізму та проблема формування політико-правової культури // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. — 1998. — № 2. — С. 79-87.
265. *Черней В.В.* Подолання правового нігілізму — важлива умова розбудови правової держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1999.
266. *Честнов И.Л.* Универсальны ли права человека? // *Правоведение*. — Ч. 1. — С. 73-82.
267. *Четвернин В.А.* Государство: сущность, понятие, структура, функции // *Проблемы общей теории права и государства*. — М.: Изд-во Моск. ун-та. — 1999. — С. 86-112.
268. *Чміль Б.Ф.* Право, правова держава, громадянське суспільство як досягнення цивілізації // *Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ*. — К.: Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1995. — С. 24-43.
269. *Чуфаровский Ю.В.* Юридическая психология. — М., 1995.
270. *Шангина Л.* Народ золотой середины — 3. // *Зеркало недели*. — 2000. — 30 декаб.
271. *Шишко В. В.* Поняття правової культури // *Правова культура і підприємництво*. — Донецьк, 1999. — С. 22-25.

272. *Шишков Ю.В.* Глобализация экономики — продукт индустриализации и информатизации социума // *Общественные науки и современность.* — 2002. — № 2. — С. 146-161.

273. *Штерн К.* Защита основных прав и их ограничение // *Государственное право Германии.* — М., 1997. — Т. 2. — 391 с.

274. *Шульженко Ф.П.* Ідея соціально-правової держави та її втілення в нормах міжнародного права // *Законодавство України та міжнародне право: Зб. наук. праць.* Вип. 4. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України. — 1998. — С. 156-172.

275. *Щорічне послання „Стратегія політичної реформи”:* Виступ Президента України Л.Кучми у Верховній Раді України у зв'язку із щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України // *Урядовий кур'єр.* — 2003. — 16 квіт.

276. *Щупінська О.* Загальне і особливе у співвідношенні категорій правової та юридичної культури // *Право України.* — 1998. — № 11. — С. 131-135.

277. *Щупінська О.* Становлення і розвиток правової культури як правовий прогрес // *Правова культура і підприємництво.* — Донецьк, 1999. — С. 118-126.

278. *Щегорцев В.А.* Социология правовой культуры. — М., 1996. — 481 с.

279. *Эрнст Б. Хаас.* За пределами нации-государства: функционализм и международная организация // *Теория международных отношений: Хрестоматия.* — М.: ГАРДАРИКИ, 2002. — С. 321-333. — 398 с.

280. *Энтин Л.М.* Разделение властей: опыт современных государств. — М., 1995. — 296 с.

281. *Юридична енциклопедія:* В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998—2001.

282. *Almond G. Rawls John* The law of the peoples. / Harvard university press. Cambridge, Massachusetts — 1999. — P. 6-7. — 468 с.

283. *Haas E.B.* Beyond the National-State. Functionalism and International Organization. Stanford, Calif., Stanford University Press, 1964. — P. 3-8, 19-25/
284. *Haas E.B.* Foreign policy and learning in the US — Soviet relationships/ Colorado. Boulder, 1991. — 432 p.
285. *Kelsen H.* The Communist Theory of Law. — London. 1955. — 432 p.
286. *Koch M., Thimann Chr.* From generosity to sustainability. — Washington, 1997.
287. *Nida-Rumelin, J.* Was ist Staatsbürgerschaft ? // Politik und Etik. Stuttgart, 1996. — P. 136; Cohen, J.L., Arato, A. Civil Society and Political Theory, London, 1992.
288. *Reinecke W.* Global Public Policy//Foreign Affairs November-December, 1997.
289. *Strange S.* The Retreat of the State. — Cambridge, 1996.